

מיכאל פייגה

יש"ע זה כאן, שטחים זה שם:

פרקטיקות מדעיות וכינון המרחב בישראל

הסיסמה הבולטת של מאבק המתנחלים בממשלת ישראל בראשות יצחק רבין ובהסכמי אוסלו היתה: "יש"ע זה כאן". מסר זה ניתן לפירוש בשני אופנים: האחד הוא שהאזורים שהממשלה עומדת למסור לשליטת הפלסטינים קרובים מאוד למרכזי האוכלוסייה הגדולים של מדינת ישראל, משמע הם "כמעט כאן"; השני הוא כי יהודה, שומרון וחבל עזה הם ה"כאן" האמיתי של היהדות, הציונות ומדינת ישראל. אם לפי הפרשנות הראשונה משמשים שטחים אלו קיר מגן ל"כאן" אחר, קרי שפלת החוף, בפרשנות השנייה הם עצמם אותו "כאן", מוקדה של הזהות הלאומית, מרחב שראוי להישמר בזכות עצמו. פובליציסטים המזוהים עם המחנה היוני הגיבו לסיסמה, וניסו להבהיר את עמדתם לגבי הקישור בין "יש"ע" ל"כאן". השטחים הוצגו על ידם כישות נפרדת, שבה מאפייני האוכלוסייה, צווי החוק, זכויות אדם יסודיות והסמיוטיקה של הנוף שונים מה"כאן" האמיתי, שהוא, פחות או יותר, ישראל של תחומי הקו הירוק. בדומה ליריביהם ממחנה הימין, גם הם הבהירו, לפחות במשתמע, מהי "ישראל" בעיניהם דרך הצגת עמדתם על מעמד השטחים.¹

מאמר זה בוחן כמה מהאמצעים, שבאמצעותם ניסו תנועות חברתיות להביא לניכוסם (appropriation) או לחילופין להזרתם מחדש של השטחים, שנכבשו על ידי ישראל ב-1967. האמצעים שנבדקים הם אלו הקשורים לפרקטיקות מחקריות, שאותן נקטו התנועות במהלך שנות קיומן, ובעיקר בעשור האחרון. התנועות הנחקרות הן התנועות המרכזיות, שתרמו לעיצוב הדימוי של השטחים בשיח הפוליטי הישראלי: גוש אמונים ושלום עכשיו. תנועות אלה נבחנו במחקרים קודמים בעיקר מהכיוון הפוליטולוגי, ואילו מחקר זה מציב אותן בשדה שיח שונה, העוסק בשימוש במדע לצרכים לאומיים ופוליטיים. התיזה המוצגת במאמר היא תוצאה של חשיבה מחדש על הקשר בין מדע ללאומיות, שעמד בשנים האחרונות במרכז החשיבה הביקורתית על החברה הישראלית.² המאמר מעתיק את הדיון מהשאלות המקובלות של דרכי העיגון של הנרטיב הציוני בשיח מדעי לתקופות מאוחרות יותר, שבהן הנרטיב הציוני כבר נתון להתקפה ומצוי בתהליכי פירוק, ואילו המדעים למיניהם פיתחו כבר פרספקטיבה ביקורתית.

גישתו של איאן לוסטיק (Lustick 1993) לניכוס מרחבים מהווה נקודת התחלה תיאורית נוחה. לוסטיק נטל מאנטוניו גרמשי (Gramsci 1971) את המושג "הגמוניה תרבותית" כמצב שבו הסדר החברתי נתפס ככרוך מאליו ולא בעייתי, ומערך יחסי הכוחות הפוליטי והריבוני נחשב לאפשרות

* מחקר זה מסתמך על עבודת דוקטורט שנערכה במסגרת המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים, בהדרכת דון הנדלמן ולואיס רוניגר. ברצוני להודות גם לנחמן בן-יהודה, לולי גורביץ, לאורן יפתחאל, לאריק כהן, לדויד ניולמן, ליובאב פלד לנחום קרלינסקי, לאגודה הישראלית לקרנות מחקר וחינוך, ולמרכז לחקר הציונות, היישוב וההיסטוריה של מדינת ישראל על-שם ברנרד צ'רוק ולמרכז על-שם שיין למחקרים במדעי החברה על הסיוע הכספי למחקר.

1 ראו גרעון לוי, "יש"ע זה לא כאן", הארץ, 13.2.1994; אורית שוחט, "כך נראית יש"ע מתל-אביב", הארץ, 13.2.1994, ותגובתו של ישראל הראל, "יש"ע והעיר ללא הפסקה", הארץ, 24.2.1994.

2 ראו רם 1993; גינוסר ובראלי 1996; ויץ 1997; גיליון מיוחד לנושא של תיאוריה וביקורת 8, 1995; *History and Memory* 7 (1) 1995.

הלגיטימיות והצורך היחידה. הוא הציע מודל תלת-שלבי של תהליך הבינוי הטריטוריאלי של מדינה; לטענתו, בשלב הראשון קל יחסית למדינה להתנתק משטח מסוים, מבלי שהדבר יפגע באושיות משטרה. בשלב השני משמעותו של פינוי היא כבר התנגדות אלימה ואיום על סמכות מוסדות המדינה. בשלב שלישי הבעלות על שטח כבר ברורה מאליה עבור אזרחי המדינה, וזיתור עליו הוא מחוץ לתחום האפשרויות, המתקבלות על הדעת בשיח הציבורי. בין שלושת השלבים מצויים שני ספים (thresholds), המכונים "סף המשטר" ו"סף האידיאולוגיה-גמוני" בהתאמה. לוסטיק טען, שיחסי השליטה של מדינת ישראל בשטחים שכבשה ב-1967 – קשורים הדוקות בתוכני התודעה של הישראלים ובהשגתה של הגמוניה תרבותית. במידה שהשטחים ייחשבו לחלק אינטגרלי מהמרחב הישראלי, המשך הכיבוש ואף סיפוח פורמלי יהיו צעדים מתבקשים מאליהם. במידה שהשטחים יוגדרו במפה המנטלית הישראלית כטריטוריה זרה, ניתן לצפות לפתרון של נסיגה ישראלית. לפי ניתוחו (שנערך לפני הסכמי אוסלו), ישראל לכודה בשלב האמצעי, שבו אינה יכולה לספח את השטחים, אך גם אינה יכולה להתנתק מהם. במונחים אלו, גוש אמונים היא תנועה, המנסה להעביר את ישראל את הסף האידיאולוגיה-גמוני (להפוך את השטחים לחלק ברור מאליה של ישראל). ואילו שלום עכשיו שייכת למחנה הפועל בכיוון המנוגד, ומנסה להעביר את ישראל את סף המשטר (להפוך את תהליך הפינוי לפחות מאיים מבחינה קוגניטיבית ופוליטית).³

מחקרו של לוסטיק מעלה את שאלת הפרקטיקות, המשמשות ממשלות ותנועות חברתיות במאמציהן להקנות מעמד גמוני לטענותיהן הפוליטיות. הוא עצמו אינו עוסק כלל בפרקטיקות תרבותיות הקשורות בניכוס השטחים, ומסתפק בניתוח השינוי בקואליציות הפוליטיות שאפשר התייחסויות דיפרנציאליות לסוגיה. המחקר הנוכחי בא לענות על החסר הזה, ולבחון כיצד מנסות תנועות לעצב ולכוון את השיח על השטחים. מתוך מגוון הפרקטיקות המשמשות את התנועות הנחקרות, בחרתי להתמקד באלה העושות שימוש במתודות ובדימויים הקוהים מהשיח המדעי. השימוש בשיח המדעי נתפס כמשכנע במיוחד בשל יומרות האמת האובייקטיבית שלו, ובשל הטענה כי ממצאיו מצויים מעבר לוויכוח האידיאולוגי. בכך תורם דפוס השיח המדעי לדה-פוליטיזציה ול"נורמליזציה" של יחסי הכוחות החברתיים.⁴

הגדרת "המקום הישראלי" ועיצובו ההיסטורי מצויה כיום במרכזו של מחקר ביקורתי (ראו Ben-Ari and Bilu 1997). תהליך ההפיכה של "ארץ יעודה" ל"ארץ מולדת" (במונחיו של אליעזר שביד, 1979) נעשה בהקשר של מאבק מול תנועה לאומית מתחרה, ויצירת הזהות המקומית החדשה לוותה במחיקת זהותו המקומית של האויב הלאומי. לאנשי מדע היה תפקיד פעיל ביצירת זיקה בין היהודים, הן בגולה והן בקרב המהגרים לארץ, לבין הטריטוריה שהיתה במוקד המאמץ הלאומי. חוקרים בתחומים העוסקים בעבר ובהגדרת האחר, ביניהם היסטוריונים, סוציולוגים, ארכיאולוגים ואנתרופולוגים,⁵ נרתמו לאישושו של הנרטיב הציוני. בשנים האחרונות עסקו כמה חוקרים ביחסים שבין ידע לכוח, וזאת סביב גיוסם של אנשי מדע למאמצי המדינה לנכס לעצמה מרחבים חדשים בשנים הראשונות שלאחר הקמתה (בבנשתי 1997; עזריהו 1998; פיגור 1998). הידע המדעי-גיאוגרפי, ההיסטורי והארכיאולוגי הועבר אז לצרכנים – חברי היישוב היהודי בתקופת המנדט ואזרחי המדינה,

3 לוסטיק פיתח את גישתו בשנות השמונים, וניתן להתווכח האם טיעוניו הוכחו כנכונים לאור השינויים של השנים האחרונות. אולם, המודל שהציע לוסטיק ניתן לביקורת גם מפרספקטיבות אחרות. אפשר לטעון, כי בכוחו של המרכז הפוליטי הישראלי להעביר החלטות הרות משמעות ולעצב את התודעה הקולקטיבית בהתאם למטרותיו; לחילופין ניתן לטעון, כי המחאה והמרד של הפלסטינים יכולים להביא לעצמאותם גם ללא שינוי תודעתי ישראלי. טיעוניו של מירון בבנשתי (1988; 1992) על אי-הפיכותה של השליטה הישראלית מעמידים במרכז הניתוח משתנים כאינטרסים כלכליים, מפגשים יומיומיים בין ישראלים לפלסטינים, מציאותו של שלטון צבאי והתפשטות המרכז האורבני הישראלי לתוך השטחים. לפי תפיסתו, התודעה היא בעלת חשיבות משנית כמשתנה מסביר ומשמשת אפילו כמנגנון הכחשה והסתרה של עובדות גיאוגרפיות, דמוגרפיות וכלכליות. גם ניתוחו של גרשון שפיר (1993), הבוחן את השליטה הישראלית בשטחים במונחים של פיתוח רגמים קולוניאליים, ממעיט בשאלות של עיצוב דעת קהל והגמוניה תרבותית; סמוחה (1987) לעומתו, מציג מודל המדגיש את חשיבות התודעה הלאומית.

4 טיעון מסוג זה מופיע אצל חוקרים שבחנו תהליכי ניכוס מרחב, בעיקר בהקשר של יצירת מדינת הלאום. בנדיקט אנדרסון (Anderson 1992), למשל, הקדיש פרק במהדורה החדשה של ספרו הידוע על "הקהילה הדמוינית" לתיאור הדרך, שבה ידע בתחומי הדמוגרפיה, הקרטוגרפיה והארכיאולוגיה משמש לעיצוב דמותה של הלאומיות המודרנית. הגיאוגרפיה החברתית והפוליטית של ימינו מרבה לעסוק בקישור שבין המרחב לכוח בתחומים של מגדר, אתניות ולאומיות. ראו גם: Anderson and Gale 1992; Hooson 1994; Jackson and Penrose 1993; Keith and Pile 1993.

5 Ram 1995; Silberman 1994; Shavit 1997; רם 1996; רבינוביץ 1998.

באמצעות מערכת החינוך הממלכתית (בעיקר בשיעורי "מולדת") ובאמצעים פדגוגיים כטקסים וטיוולים (Ben-Yehuda 1995; Katz 1985; ברגל 1993).

מלאכת הניכוס הקוגניטיבי של מרחבים שעמדו במחלוקת, כגון הגליל, הנגב וירושלים המערבית, הצליחה, ויהודים ישראלים החלו עד מהרה להתייחס אליהם כ"בית", כמקום ששייכותו לקולקטיב ברורה מאליה. אולם, המצב אינו כזה לגבי השטחים, שכבשה ישראל במלחמת 1967. ה"ספר החדש", לפי הגדרתו של קיממלינג (Kimmerling 1989), יצר שאלות חדשות של הגדרה ומשמעות.

נדמה שאין צורך להרחיב ולהבהיר, מדוע מנגנוני הניכוס שפעלו היטב אחרי 1948 כשלו במשימתם, ולרוב אף לא הופעלו כלל, לאחר 1967. בשטחים נותרה אוכלוסייה פלסטינית גדולה, שייצרה כל העת מחדש את הסמיוטיקה של המקום, ובכך מנעה אפשרות ריאלית של שינוי שמות ודמיון אלטרנטיבי של המרחב. המאבק הפוליטי הפנים-ישראלי על משמעותם של השטחים החליש את יכולתה של המדינה הישראלית לפרוש את זרועותיה ולהנחיל לאזרחיה דימוי אחיד. היו ניסיונות של ממשלות שונות הן לנכס את השטחים והן להביא להזרתם, אך כפי שציין לוסיטיק, המדינה הישראלית לא היתה חזקה מספיק כדי להכריע לצד זה או אחר. היחלשות הנרטיב הציוני בבסיס המעניק משמעות להתפשטות המדינה הישראלית, וההשתחררות המקבילה של מדעי החברה והרוח הישראליים מהקשר הסימביוטי למדינה, הביאו לדחיקתה של השפה המשותפת, הניטרלית לכאורה, ששימשה בעבר לניכוסם של שטחים חדשים, המלאכה של עיצוב התודעה הציבורית נותרה במידה רבה בידי תנועות חברתיות. גוש אמונים ושלוש עכשיו נטלו את המאבק על שאלות הניכוס של הארץ, ובכלל זאת את השימוש במדעי החברה והרוח לביסוס טענותיהן. החיבור בין מדע לניכוס מרחבים הוא בהכרח שונה, כאשר המדינה אינה השחקן הראשי, וכאשר המדע עצמו הופך לביקורתי ולפחות נגיש לשימוש פוליטי. מכאן עולה שאלה פוליטיות-תרבותיות רחבה יותר בנושא עיצוב זהות ישראלית חדשה, שכן הניסיון לכונן את השטחים כשטחי מולדת או כשטחים תחת כיבוש הוא, ברובו, ובאופן בלתי ניתן להפרכה, גם ניסיון לכונן את ישראל, וכך לכונן את הפעילים עצמם.

המתנחלים האידיאולוגיים ולימודי ארץ-ישראל

במאמר שהתפרסם בכתב העת ההלכתי תחומין תבע הרב נתן אורתנר, רבה של העיר לוד, לקבוע עבור עירו את קריאת מגילת פורים ליום ט"ו באדר, בדומה לירושלים (אורתנר תשמ"ח). לטענתו, העיר לוד עומדת על מקומה מאז ימי יהושע בן-נון, ותושבי ערים שעמדו בצורות בימי קדם נדרשים לחוג את פורים במתכונת שונה, הקרויה "פורים דמוקפין" או "פורים דכרכים". כהוכחה לדבריו הציג הרב מקורות תלמודיים המלמדים על ערים שחרבו בתקופת נבוכדנצר וטיטוס, וציין כי לוד אינה נכללת ביניהן. הוא השתמש בהנמקות המקובלות בשיח הרבני, והפנה את קוראיו לכתבי הקודש ולדברי רבנים ידועים.⁶ יואל אליצור, תושב עפרה, רב ומרצה בחוג למקרא באוניברסיטה העברית בירושלים, ענה על פנייתו של הרב אורתנר באותו גיליון והסכים לטענתו (אליצור תשמ"ח). לעומת הרב אורתנר השתמש אליצור בסוג שיח ובטענות אמת אחרות, שנדיר לראותם בכתבים דתיים. הוא סקר תיאורים של צליינים ומבקרים יהודים, מוסלמים ונוצרים, סיפק כרונולוגיה של קורות העיר, בחן ממצאים ארכיאולוגיים וצייר מפה. מאמרו היה שילוב בין מומחיות בתחום ההלכתי לידע בתחומים "חילוניים" יותר, והוא הוגש לבחינה של הסמכות הרבנית: "כך לפני חכמים אני מתכבד להגיש קונטרס זה לעיונם של רבותינו יושבי על מדין, ומהם תצא תורה" (שם, 380).

שאלות הנוגעות בזיהוי המדויק של מקומות מימי קדם מרבות להעסיק את יואל אליצור וקבוצת חוקרים נוספים, ולעתים סביב אותה סוגיה הלכתית – המועד הנכון לחגוג את פורים (ראו אליצור תשמ"ח; אליצור 1983). סוגיה שולית לכאורה זו נתפסת בעיניהם כבעלת חשיבות עקרונית: פורים של י"ד באדר הוא חג זיכרון, המאפיין קיום "גלותי", ואילו פורים של ט"ו באדר מסמל שיבה לערים שהיו בצורות בימי קדם והמשך החיים בהן. לכן, למשל, תושבי קריית ארבע ומתנחלי חברון חוגגים את פורים דמוקפין, ובאמירה ההלכתית משולבת גם הצהרה פוליטית של זכות ובעלות. עבור מתנחלי גוש אמונים, המפרשים את הציונות במונחי שיבה לארץ האבות, יש ערך ומשמעות בשיבה "למקום הנכון". מציין אליצור במאמרו: "בסמלה של העיר לוד כתוב 'ישבו בנים לגבולם'. גבול זה אינו חמרי בלבד, אלא זו היא שיבה, זו היא ביאה אל מעלת ארץ-ישראל קדושתה ומצותיה" (אליצור תשמ"ח, 378).

6 הרב אורתנר פנה לרבנים ידועים, ותשובותיהם מתפרסמות באותו גיליון. הרב עובדיה יוסף מסכים עמו, אך הרב הראשי הספרדי באותה עת, הרב מרדכי אליהו, טען כי יש צורך בבירור נוסף ועד אז להמשיך במנהג פורים של יום אחד. הוא מציין: "מתברר לי, לאחר שפניתי למספר אנשים המבינים בגיאוגרפיה והיסטוריה, שיש מבוכה רבה בנושא ובאיתור המקום של לוד הישנה..." (אורתנר תשמ"ח, נספח, 365).

יחד עם קביעת ה"אותנטיות" של שיבתם, פוסלים המתנחלים את טענות הפלסטינים לזכויות הנובעות מנוכחות רציפה ורבת שנים. לוד של לפני 1948 היתה מיושבת בערבים, אך טענת אליצור על רציפות קיומה של העיר במקומה מציגה עובדה זו כלא-רלוונטית לצורך קביעת זהותה בהווה. חוקרים כאליצור אינם מתעלמים מהנוכחות הערבית בהווה או בעבר, והם אף מרבים להיעזר בה על מנת לייצר מחדש את המפה הקדומה; אולם בעיניהם "לוד" היא מהות טרנסדנדנטית, הקיימת מעבר לתושביה, תהא לאומיותם אשר תהא, ומשתלבת במפה "הנכונה" של ארץ-ישראל. מה שנכון לגבי לוד נכון לא פחות לגבי רבים מהיישובים, שבהם גרים המתנחלים, בשטח הנתון למאבק לאומי. ההיסטוריון תושב קריית ארבע, יוסי שרביט, טוען, לדוגמה, כי לא יכול להיות "רובע יהודי" בחברון או בכל עיר אחרת בארץ-ישראל, שכן חברון היא עיר יהודית במהותה, גם כאשר רוב ואפילו כל תושביה הם ערבים (שרביט תשמ"ה).

מפעל ההתנחלות הגיאוגרפית של גוש אמונים מלווה בפן תרבותי וחינוכי, המכוון להגדיר את מרכזיות העבר היהודי לצורך עיצובו של ההווה הישראלי. יש בכך ביקורת תרבותית כלפי הציונות החילונית והמודרנית, הנוטה, לטענת המתנחלים, לשכוח את מקורות זהותה. חשיבותה של יצירת מפה חדשה-מחודשת, שבה תהיה שיבה, לפחות מבחינת רוח השמות, אל המפה המקראית, באה לידי ביטוי בתלונתו של אליצור כלפי מחדלים שנעשו לשיטתו במהלך ההתיישבות הציונית, אשר:

הזניחה שמות קדומים והעדיפה במקומם שמות בעלי אופי של זיכרון ויד למנהיגים הציונים שהלכו לעולמם (לעתים אישים שעם כל הכבוד לזכרם, אין שמם אומר מאומה לדורות שבאו ויבואו). דוגמאות ל"קבורת" ארץ-ישראל ההיסטורית בדרך זו – אין צורך להביא. די לנסוע בבבשי השרון או בשפלת יהודה, בעמק יזרעאל או בעמק זבולון, ולהעיף מבט בשלטים הנושאים את שמות היישובים סירקין וסיטרון, ורבורג וויתקין – אנשים שכלי ספק היו רבי זכויות בדורם, הפכו חבלים שלמים של ארץ עתיקה וחיה לשדה-קברות מודרני (אליצור 1980, 12–13).

מוסיף ומציין זאב (ז'אבו) ארליך, שכנו של אליצור מעפרה, לוחם נוסף במאבק על חידוש השמות, את האחריות ההיסטורית שהוטלה על המתנחלים: "ארץ-ישראל שמרה על שמות המקומות בכל תהפוכות תולדותיה, ובכל שינויי הלשונות והאוכלוסיות שעברו עליה. מן הראוי שנקפיד גם אנחנו על שימור השמות, ובעזרת השם נשמור על זהותה של הארץ ועל עקבותיהם של אבותינו בה" (ארליך 1980, 16).

אליצור וחבריו מצאו עצמם נאבקים על שמותיהם של יישובים ועל ההתאמה בין היישוב המוקם לבין שמו הראוי; בכך הביעו מחאה כלפי ישראל המודרנית, כנגד תביעות אלטרנטיביות של הפלסטינים ובמידה רבה גם כלפי חיפזון היתר של חבריהם שלהם, מנהיגי גוש אמונים. היו לדעתם יישובים שהוקמו במקום ה"לא נכון" כאפרת, היישוב הגדול של גוש עציון. אליצור מביע כעסו: "...צריך למצוא לה את שמה ולא לבלבל את הדורות הבאים בשתי גירסאות של ארץ-ישראל" (אליצור 1980, 10). ועדת השמות הממלכתית התעקשה על השם "חלמיש" למקום הנקרא על ידי תושביו "נווה צוף", ואפילו בג"ץ שהגישו התושבים (שיאון נגד ועדת השמות הממלכתית, 1981) לא אפשר להם ליצור את הזהות היישובית הרצויה להם. התושבים ממשיכים להתעקש על השם "נווה צוף", וזוכים לגיבוי של המועצה המקומית. גם יואל אליצור טוען כי הם צודקים: "דווקא חלמיש הוא שם היסטורי כפי שהוא; עיר בשם זה היתה קיימת בתקופת התלמוד בבשן... כ-20 ק"מ מזרחית לרמת מגשימים, וחבל לחדשה שלא במקומה" (אליצור 1984, 22). הכותב מכון למקום המצוי בתחומי מדינת סוריה של היום, וממחיש בכך את הפוטנציאל הרדיקלי הקיים בפרודוקציה של המפה התנ"כית.

המתנחלים חוזרים באופן מטאפורי לארץ כנען, לארץ הקדומה כפי שראו אותה אבות האומה כשהגיעו לראשונה, ועורכים רפרודוקציה סמלית למעשה כיבוש הארץ. המרחב בשלמותו עובר מטאפוריזציה, ומייצג את העבר הקדום. יהודה ושומרון של גוש אמונים הן born again landscape (ראו דיון במונח זה Jackson 1980). המתנחלים רואים עצמם כמשיבים את הטקסט הגיאוגרפי לקדמותו ולמקוריותו, ותוך כך הוא עובר תהליך של "חזרה בתשובה" או "גיור", שכן מ"נוף לא יהודי" הוא הנוף ל"נוף יהודי".

במסויג ניתן לראות במפעל ההתנחלות של גוש אמונים ניסיון לשכפל גיאוגרפיה קדומה מדומיינת, שמעולם לא היתה קיימת בצורה דומה (ראו Aran 1993). פערי הזמן בין תקופת קיומם של יישובים מתקופת התנ"ך, מימי בית שני ומתקופת המשנה והתלמוד, אינם באים לידי ביטוי במפת ההתנחלויות, והם מתקיימים בה זה לצד זה.

השילוב בין לימודי התנ"ך, ההיסטוריה והגיאוגרפיה כפרקטיקה חדשה וחתרנית

השיבה לארץ-ישראל הקדומה, במידה שהמתנחלים רוצים לעשותה כראוי לשיטתם, מחייבת התייחסות למחקר, שיחבר את הכתוב בכתבי הקודש אל מרכיבים במציאות שאליה הם מגיעים. קבוצה מצומצמת אך חשובה של מתנחלים דתיים עוסקת בתחום "לימודי ארץ-ישראל", המשלב בחינה היסטורית, ארכיאולוגית, גיאוגרפית, בוטאנית וזואולוגית, ורואה בתנ"ך נקודת מוצא. מטרתם העיקרית היא לבחון את סיפורי התנ"ך בהקשרם הגיאוגרפי וההיסטורי המוחשי, והתוצאה היא סינתזה של לימודי קודש וחול. הגיון קיומו של תחום זה, כהגיון פעולת ההתנחלות עצמה, נובע מכך שהתנ"ך אינו נתפס רק כטקסט קדוש אלא גם כמסמך בעל משמעויות היסטוריות קונקרטיות בהווה. המתנחלים שואפים להקים יישובים ב"ארץ התנ"ך", ובמקביל מנסים לפענח היכן שכנו היישובים המקראיים עצמם. מבחינה זו ההתנחלות והמחקר הם שני צדדים של אותו מטבע, במטרתם ליצור עבור הטקסט הקדוש מוחשיות בחיי היומיום של ההווה.

עבור מאמיני גוש אמונים, התנ"ך מתאר את "תור הזהב" הישראלי הקדום, מודל של התייחסות והזדהות. גרעון ארן (שם) הראה כיצד פירשה התנועה את התנ"ך בתיווך הציונות החילונית. עבור היהדות המסורתית, ובימינו עבור החרדים, הטקסטים החשובים במובן הלימודי והפרקטי היו המשנה והתלמוד וכתבים מאוחרים נוספים. היתה זו הציונות החילונית, שהציבה את התנ"ך כבסיס זהות וכמעניק זכויות על המרחב. תנועת גוש אמונים אימצה תנ"ך זה מתוך תפיסה של ניכוס מחדש והחזרתו לבעלי המקוריים. התנ"ך של גוש אמונים הוא טקסט פוליטי (כמו זה של הציונות החילונית): הוא מעניק לגיטימציה לפעילות, המיועדת לשנות את המציאות הלאומית, המשפטית והדמוגרפית במרחבים המתוארים בו.

בתפיסתם של המתנחלים החוקרים את התנ"ך בהקשרו יש ממד רדיקלי, אף מהפכני, גם לגבי המחנה שבתוכו הם פועלים, מחנה שקיבל זה מכבר את תפיסת התנ"ך כמעניק זכויות בעלות היסטוריות. כך לדוגמה, סירב הרב זלמן מלמד להצעתו של יואל אליצור לחגוג את פורים במשך יומיים ביישובו בית אל. משמעות השינוי המוצע היא הכרזה סמלית על בית אל של ימינו כממשיכה ישירה של בית אל המקראית, שינוי שככל הנראה נתפס כקיצוני מדי עבור הרב. במלים אחרות, במקביל לתפיסה רבת ההשפעה של שילוב לימודי קודש עם תחומים מדעיים חילוניים, ממשיכה להתקיים המערכת ההלכתית הרבנית, שמושפעת רק מעט מתגליות מדעיות ולעתים אף חשה מאוימת על ידן.

מפעל גדול של הרב אריאל ממחיש את ההבדלים בין שני סוגי הידע המתחרים. הרב אריאל הכין אטלס מהודר בשני כרכים לגבולותיה של ארץ-ישראל לפי המקורות. הוא הגדיר את עבודתו במונחים של "מחקר", וקשר אותה למשאת נפשו של הרב א. י. קוק, שכתביו מקודשים על ידי הגרעין המרכזי של גוש אמונים, לראות את המדע נלמד במסגרת "הישיבה המרכזית העולמית". הרב אריאל מבקר את חוקרי ארץ-ישראל החילונים, בשמו של הרב קוק, על שהם מגמדים את חקר ארץ-ישראל, וטוען כי "מדע ארץ-ישראל בכלל טעון בדק בית מחדש, מצדו הגיאוגרפי, התנ"כי, ההיסטורי, הארכיאולוגי ועוד" (אריאל 1988, 12). מקורותיו שלו הם כהגדרתו "מסורת וקבלה כפי שנמסרה מדור לדור". שיטת השמות הערביים המקובלת לזיהוי אתרים מקראיים נפסלת על ידי אריאל מכל וכל כ"אלכימיה של ימי הביניים", ואילו ממצאים ארכיאולוגיים הוא אינו פוסל אלא משתמש בהם כהוכחה מחזקת (לטענתו הם מאשרים את מה שנמסר בקבלה ובמסורת) וכמקור לתמונות בשולי הטקסט.

חוקרים כאליצור וארליך פועלים לפי הנחות שונות לחלוטין. הם משתמשים בשילוב בין הכתוב במקורות, הממצא הארכיאולוגי ושימור שמות בכפרים ערביים, על מנת לבסס זיהוי של מקומות. הם מצטטים מקורות הלכתיים יחד עם מקורות מדעיים, ובכך מאמצים את דפוס ההוכחה המקובל על חוקרי האקדמיה. ואכן, הרב אריאל לא התייחס כלל לממצאי המחקר שנאספו על ידם, ואילו הם ממעטים לפנות למחקר. כאן באות לידי ביטוי שתי תפיסות שונות לגבי ניכוס הארץ: הרב אריאל והרבנות המסורתית מסתמכים על ההבטחה האלוהית ועל צווי ההלכה, על מנת לקבוע את זכויות הבעלות של העם היהודי על ארץ-ישראל. מתוך כך יש להם סמכות רבה יותר מאשר לחוקרי העבר בשיטות מודרניות;⁷ החוקרים החדשים מקבלים במלואה את ההנמקה ההלכתית, אך מפנים את תשומת הלב גם להוכחות על קיומו הקדום של העם היהודי בארצו. להבדל זה יש משמעות מבחינת פוטנציאל הדיאלוג עם העולם החילוני. בעוד שהמערכת הרבנית סגורה בפני הישראלים-יהודים

7 הרב אורתנר מוכיח לטענתו את קיומה הקדום של לוד תוך התייחסות למציאת בית עלמין עתיק בתחומה. הוא מציין: "...הקברים שם לפי אנשי 'אתרא קדישא' הבקאים בעניינים אלה, הם מתקופת התנאים". המסד הדתי, ולא המדע, מחזיק מבחינתו ידע סמכותי על העבר (אורתנר תשמ"ח, 342).

החילונים ומעוררת בהם תחושות של איבה וניכור, קבוצת החוקרים משתמשת בסוג נימוקים שיש להם תהודה רבה יותר בקרב קבוצות ציבור חילוניות, והם נקשרים לשיטות ניכוס ציוניות ידועות. הזיקה של קבוצה זו לתחומים מדעיים חילוניים הופכת אותה לרגישה יותר לשינויים בדפוס השיח המקובלים בישראל המודרנית, ולבעלת אמירה במערכת החינוך הממלכתית, במיוחד בתחום לימודי התנ"ך והתחומים שנקראו בעבר "מולדת". השימוש בממצאי המדע המערבי המודרני לביסוס טענות בעלות על הארץ מהווה ביטוי למהפכה התפיסתית שהביאה תנועת גוש אמונים, ושמוכנות כלפי היהדות ההלכתית המסורתית לא פחות מאשר כלפי החילוניות הישראלית.

מאפייניה של מערכת ההוראה והמחקר

לתחום הידע של לימודי ארץ-ישראל התפתחו "בתי מדרש" משלו. בהתנחלויות הוקמו מדרשות המיועדות למחקר ולהדרכת טיולים, ביניהן מדרשת ארץ-ישראל בקדומים, המדרשה ל"חקר ההתיישבות בהר" בגוש עציון, המדרשה ל"חקר ההתיישבות בחברון" ו"מדרשת דרום" בנווה דקלים שברצועת עזה. כמו כן הוקמו בתי ספר שדה הקשורים לחברה להגנת הטבע בעפרה, בכפר עציון, בסוסיא, בקריית ארבע, בשבי שומרון ובאלון מורה.

המערכת היא ממלכתית-ציבורית במלואה, ומבחינה מינהלתית מהווה חלק מהמערכת הלאומית של מוסדות ידיעת הארץ. תחילתה בעפרה עוד בטרם הוקם היישוב (1975), ולתנופתה העיקרית זכתה בתקופה שבה היה זבולון המר שר החינוך והתרבות, והממונה עליה היה הרב יוחנן פריד, מראשוני גוש אמונים (לתיאור קצר של המערכת ראו Sprinzak 1991, 134). בין ראשי המוסדות הללו, בעבר ובהווה, ניתן למצוא כמה מהבולטים שבמנהיגי המתנחלים: חנן פורת בכפר עציון, צבי סלונים בקדומים, יואל בן-נחן בעפרה, נועם ארנון בקריית ארבע.

בדומה למערכת האקדמית, גם לימודי ארץ-ישראל מבוססים על היררכיה, המדרגת את יוצרי הידע וצרכניו. בראש הפירמידה מצויים מספר חוקרים, המשלבים בקיאות במקורות יהודיים עם הכרה במדעים חילוניים, והם המייצרים את גוף הידע האינטגרטיבי. כמה מהם באו מלימודי מדעים אוניברסיטאיים ואחרים הגיעו משיבות. חלק מהמומחים עברו ללמוד ואף ללמד במסגרות אקדמיות, בעיקר באוניברסיטת בר-אילן. מרכזי לימוד נוצרים סביב מדרשות או בתי ספר שדה בהתנחלויות אידיאולוגיות מרכזיות, וגרעין של "משוגעים לדבר" מפתח את התחום. בהקדמה לקובץ מאמרים כתב ז'אבו ארליך: "כותבי המאמרים כולם הם תושבי עפרה, ראשון היישובים היהודיים באזור, החוגג בימים אלה עשור ליסודו. בין הכותבים קיימת מערכת של דיונים פתוחים וליבון מקיף בנושאים שונים. קיים ביניהם מעין "בית מדרש פתוח" להפריה הדדית. חלק מן המאמרים בקובץ הם תוצר של דיוני "בית מדרש" אלו" (ארליך תשמ"ה, 5).

במודד המערכת מצויים המורים והמדריכים בבתי ספר שדה ובמדרשות, המקבלים את הידע ומעבירים אותו לתלמידים. גם כאן, חלקם בעלי הכשרה תורנית, חלקם נושאים הכשרה "חילונית" אוניברסיטאית הקשורה בידעת הארץ, וישנם גם אלו שעברו את שני המסלולים. חלק גדול מפעילות ההדרכה וההוראה (אך לא המחקר) מוטל על בנות שירות לאומי, שקיבלו את הכשרתן במערכת עצמה. קהל היעד העיקרי של המוסדות הללו הוא תלמידי בתי הספר בארץ, אך לאחר פרוץ האינתיפאדה החלה התמקדות במערכת החינוך הממלכתית-דתית, ובכלל זאת בבתי הספר בהתנחלויות עצמן. קבוצת צרכנים נוספת היא מבוגרים, הן מההתנחלויות והן מחוצה להן, הבאים ל"העביר שבת" באווירה לימודית, המשלבת הרצאות וטיולים.

אימוצה של הארכיאולוגיה המקראית

המומחיות של החוקרים היא בינתחומית וקשה להכניסה לקטגוריות אקדמיות מקובלות, אך יש לה זיקה מיוחדת אל הארכיאולוגיה המקראית. החוקרים עוקבים אחר גילויי הארכיאולוגים המקצועיים ומנסים לפענח בעזרתם סוגיות מקראיות, במיוחד זיהוי של מקומות. הם אינם מצויים בדיאלוג ממש עם הארכיאולוגיה האקדמית, ועבודתם הפרשנית אינה זוכה להערכת המומחים האקדמיים (לביטוי חריף של ביקורת וזלזול ראו קמפינסקי 1994). המחקר שלהם מתקיים במקביל למדע הממוסד, מאמץ את ממצאיו, אך מתייחס אליו בביקורתיות. לעתים הם מציעים לארכיאולוגים אתרי חפירה מתוך ניתוח המקורות (ראו למשל בן-נחן 1987). אין להם יומרה להפקיע את הארכיאולוגיה מחוקריה המובהקים, אך הם מרבים לטעון, כי ארכיאולוגים רבים אינם מקיימים את עקרונות מקצועם הם.

תחום הארכיאולוגיה המקראית היה בעל כוח מלהיב וחשיבות תרבותית מרובה בתהליך בניית הלאום בתקופת קום המדינה ולפניה.⁸ כחלק מתהליך היחלשותה של האידיאולוגיה הציונית, איבד התחום ממשיכתו הפופולרית. נקודה מרכזית בתהליך השינוי במעמדו הציבורי של התחום היא ביקורתיות הולכת וגוברת בתוכו ביחס למהימנותו ההיסטורית של המקור המקראי. כך לדוגמה, חוקרים בימינו רואים בספר יהושע סיפור מיתולוגי שנכתב בשלב מאוחר, ולא תיאור היסטורי "אמיתי" של כיבוש הארץ על ידי בני ישראל. כותב הארכיאולוג נדב נאמן: "התיאור המקראי הוא ההפך המוחלט מתיאור תולדות ישראל המקובל כיום על החוקרים, רובם ככולם" (נאמן 1995, 450). המתנחלים טוענים, כי הארכיאולוגים טועים בנקודה זו. בכנס באריאל יצא בן-נחן בחריפות כנגד אמירתו של יגאל ידין, כי כאשר קיימת סתירה בין ממצאי הארכיאולוגיה לכתוב בתנ"ך, יש להעדיף את ממצאי החפירה הארכיאולוגית. לטענת בן-נחן שני סוגי השיח משקפים אמת היסטורית, וחייב להתגלות מתאם, ברמה העובדתית הפשוטה, בין האמת המקראית לארכיאולוגית אם כתוב שבמקום מסוים התקיים יישוב, או שם הוא צריך להימצא. חוקר נוסף אמר לי בראיון: "אנחנו הולכים למצב שהארכיאולוגיה תשב עם התנ"ך אחד על אחד. זה ייקח קצת זמן".⁹

לטענת המתנחלים המתעניינים בתחום, הממצא הארכיאולוגי אינו מפריך את תיאורי המקרא, ולעתים אף ממחיש אותם. לדוגמה, ויכוח ידוע בקרב הארכיאולוגים קשור בגילוייו של אדם זרטל בהר עיבל. זרטל טען כי מצא מזבח מתקופת יהושע, ואילו ארכיאולוגים רבים ביקרו אותו בחריפות על פרשנות זו (ראו Kempinski 1986 מול Zertal 1986). יואל בן-נחן מקבל את טיעונו של זרטל, ומסביר בפירוט מדוע, לפי המקורות, המבנה שהתגלה בהר עיבל הוא אכן מזבח עברי מתקופת יהושע. הדבר מחייב אותו להתמודד עם ממצאים מסוימים שנתגלו בחפירות, בעיקר גילויין של עצמות חיות האסורות בזבח, שלטענת זרטל מלמדות על הזיקה בין הדת הישראלית לדתות כנעניות שקדמו לה. בן-נחן מעניק לממצא הסבר אלטרנטיבי וטוען: "אין כאן בסיס מספיק לפירוש כה מופלג, שאי-פעם עדיין הקריבו גם יחמורים וצביים" (בן-נחן תשמ"ה, 142).

חוקרים מתנחלים טוענים, שהארכיאולוגים המקצועיים מתייחסים לטקסטים קדומים, דוגמת כתבי יוספוס פלוניוס, כמסמכים מדויקים ומחייבים (טענה שאינה נכונה), ואילו התנ"ך אינו די אמין עבורם מבחינה היסטורית. לטענתם, ארכיאולוגים המתכחשים לאמת המקראית, פוגעים ב"אינטגרטי" המקצועי שלהם עצמם. החוקרים יריבי זרטל (שנחשב כ"בן הברית" מקרב הארכיאולוגים) הביאו, כדברי אחד החוקרים בראיון עמי, "הוכחות ארכיאולוגיות שהן תלושות מהמציאות, גם מהמציאות הארכיאולוגית". לכך מתלוות טענות, שחוקרים ישראלים רבים נמנעים מלחקור ביהודה ושומרון מסיבות פוליטיות, ומחמיצים בכך את ייעודם הלאומי וגם הזדמנויות לתגליות גדולות.

הזיקה הרגשית של המתנחלים חובבי הארכיאולוגיה המקראית אינה לחוקרים הישראלים המחזיקים בגישה הנזכרת לעיל (בעיקר יגאל ידין ויוחנן אהרונ). הם מביעים הזדהות מרובה דווקא עם החוקרים הפרוטסטנטים, שטיילו בארץ, והתנ"ך בידם, בניסיון לזהות אתרים מקראיים. גם עבורם הארכיאולוגיה קשורה בחוויה רגשית בעלת אופי מיסטי. המגורים בארץ התנ"ך בשילוב מודעות לחיים יהודיים קדומים שהתקיימו באותו מקום, יחד עם מציאותם של ארטיפקטים מימי קדם בהישג יד, יוצרים תחושת התרגשות ולעתים אף התעלות. ביטוי לכך הוא האופן שבו מתוארים גילוייו של אדם זרטל במדריך טיולים, שיצא בהוצאת מדרשת השומרון (מודלינגר 1987). סיפור הגילוי הארכיאולוגי של המזבח הקדום מוצג במונחי הרפתקה והתגלות דתית ומאפיל על תיאור האתר עצמו. הארכיאולוג הופך לגיבור אפי:

ב־13 לאוקטובר 1983 הוסרו רוב הספקות מלבו השקול של הארכיאולוג אדם זרטל... לא לגמרי ברור מה היה במתחם הגמלוני כדי להצית את דמיונו... אך עינו המנוסה הצליחה כנראה לקלוט את אותה נימה דקה ועקבית היוצרת את כל ההבדל... זרטל: אני זוכר את הדבר כאילו קרה רק היום... אז פתאום הפציע האור... קפצתי מיד על ספר ויקרא המביא את תאור המזבח...

ואז מסביר הכותב את משמעות הגילוי, תוך הבעת אכזבה מההתייחסות הביקורתית ומהרושם המועט שעשה בארץ ובעולם: "מזבח שמתכוננו תואמת במדויק את הייחודים והספציפיקציות שבתיאור המקראי! דומה הדבר למעין "גילוי אמריקה" נשתכח מלב, ל"צעד הראשון של האדם על פני הירח" (שם, 12-15).

8 Shavit 1997, 1994; Silberman 1989, 1987; גבע 1992; קמפינסקי 1994.

9 השילוב של מדע ודת יוצא כנגד התפיסה המודרנית של הפרדה רדיקלית ביניהם. שילוב זה מאפיין תנועות פונדמנטליסטיות דתיות רבות; ראו Mendelsohn 1993.

החוקרים "חיים" את שדה המחקר שלהם ו"מרגישים" האם טיעוניהם נכונים. הם נוסעים בכבישי האזור, רואים את המקומות ומשליכים בין חווית הקיום היומיומי לבין המחקר. יואל אליצור, באנקדוטה שתיאר במהלך כנס ב־1993, הביא לכלל קיצוניות את חשיבות ההווה במחקר – אם לא בוכים במקום, סימן שאינו נכון:

סיפור אישי. לפני שנים הדרכתי טיול בעין ריב היא גבעון ועמדתי מעל החפירה העמוקה מאוד שנמצאת שם והסברתי לקבוצה שהיתה איתי מה שאני רואה שם... יושבת שם בחורה בודדת ומתבוננת בי... אני ניגש אליה, והיא אומרת, תדע לך, אני נורא מאוכזבת, כשאבא שלי [הכוונה ליהודה אליצור מ.פ.] הוריך כאן כולם בכו. הוא היה מראה להם ומדריך להם את ברכת גבעון, איך המלחמה מתפתחת, איך צריך להיזהר ממנה, "ויסעו יחדיו!"... למה אני לא יכול לגרום לאנשים לבכות?.. אני יודע לגרום לאנשים לחשוב, ואת זה אני יכול לעשות בבית-אל, בעיר ובכל מיני מקומות, אבל קשה לי בגבעון, ולמה? מאז ומתמיד היה קשה לי מאוד להשתכנע כי אני עומד ליד בריכת גבעון.

העניין של המנחלים בארכיאולוגיה נוגע רק בארץ-ישראל ובתקופותיה הקדומות והיהודיות של הארץ. ההיסטוריה הלא-יהודית של הארץ מעניינת אותם רק במידה מועטה. במבוא לאחד מספריהם נכתב: "מרחב הזמן בו עוסקים מאמרי הקובץ הוא נרחב: מתקופת המקרא והשכבות הנעניות דרך ימי בית שני, תקופת המשנה והתלמוד ועד ימינו אלו" (ארליך, 1987, 3). מחקריהם נועדו להעמיק בתפיסת עולמם הקיומית ולהמחישה בעזרת פרשנותם לממצאי המדע. הדבר בא לידי ביטוי מיוחד בנגיעות בשולי המערכת האקדמית, בעיקר בהשתתפותם של החוקרים-מתנחלים בכנסים.

בנסים וספרים בנושא לימודי ארץ-ישראל

החל מ־1991 עורכת מדי שנה מכללת יהודה ושומרון באריאל שבשומרון (המסונפת לאוניברסיטת בראילן) כנס העוסק ב"מחקרי יהודה ושומרון", שבעקבותיו מופיע ספר מאמרים.¹⁰ הכנס מוגדר אופן רשמי כחלק משיח מדעי נטול ערכים ומנותק מאידיאולוגיה פוליטית כלשהי. יושבי הראש המועדפים על המארגנים הם חוקרים ידועים או מנהלים בכירים, שאינם קשורים למחנה פוליטי מוגדר (לדוגמה איש מדע המדינה אהוד שפרינצק, הארכיאולוג גבריאל ברקאי, מנהל רשות העתיקות אמיר דרורי או קלמן מגן, קמ"ט הארכיאולוגיה של ישיע). המרצים בדרך כלל מזוהים עם הצד הימני של המפה הפוליטית, אך היו מקרים של טעויות משעשעות בהגדרת המציאות, כמותו גיאוגרף שבחר להציג תוכנית לחלוקת המרחב האווירי בין אל על ל"אירי פלסטין" דווקא בכנס זה. בפרשה אחרת סירבו שני חוקרים, ישראל ברטל ויוסי בן־ארצי (האחרון היה בעבר מראשי שלום עכשיו), להזמנה לכנס ונימקו את סירובם במיקומה ובמטרתיה של המכללה. ברטל ובן־ארצי הם דמויות מרכזיות בחקר תולדות ארץ־ישראל ויישובה (למשל כעורכי כתבי־העת קתדרה). המוכרים ומכובדים על ידי החוקרים־המתנחלים; סירובם להיכנס לדיאלוג עם המתנחלים התפרש כסטיית לחי של נציגי הממסד ליומרותיהם של החוקרים־מתנחלים לרמה אקדמית ולניטרליות מדעית. מנהל המכללה, יעקב אשל, פרסם את דבר הסירוב בעיתון היישובים נקודה, וטען כי השניים פגעו בעקרונות האתיקה המדעית (אשל 1992).

הסיכור של ברטל ובן-אריצי מלמד, כי אקדמאים ישראלים מודעים היטב לזיקה שבין אידיאולוגיה למדע, ומגדירים השתתפות בכנס מעין זה כאמירה פוליטית. נוסף לכך הועלו באקדמיה טענות על כך, שהמחקרים המוצגים בכנס בנושאי היסטוריה וארכיאולוגיה אינם עומדים בסטנדרטים ארויים. היסטוריון מקצועי, שנתבקש לכתוב ביקורת על ספר הכנס עבור כתב-העת קתדרה, ציין: "בחירת הקובץ הנידון, ובעיקר בחינת השער השני, מעידות על ניסיון מצער להציג בפני הקוראים קובץ מאמרים מדעי תוך הסתרת מגמות העומדות הן ביסוד חלק מהמאמרים והן ביסוד תוכנית העריכה" (זלקין 1994, 153). אולם, מעבר להרצאה זו או אחרת או לשאלת הרמה האקדמית, הכנס בכללו הוא חלק משיח מנרמל, המניח כי יהודה ושומרון הם חבלי ארץ "ניטרליים", שניתן לבודד את חקירתם מהקשרים פוליטיים. הכנס מניח את הבנליות שלו עצמו: הוא "עוד כנס" רגיונלי, שבו דנים מומחים בשאלות של עבר ועתיד. על כך מעיר מירון בנבנישתי בכתבה שכותרתה "עליבות האקדמיה":

10 לאחר כל כנס של מכללת יהודה ושומרון יוצא לאור ספר מאמרים, הנדפס עד הכנס הבא. עד כה הוצאו לאור שבעה ספרים, תחת השם מחקרי יהודה ושומרון – שני הראשונים בעריכת ז'אבו ארליך ויעקב אשל, מנהל המכללה. שני הבאים בעריכת ארליך לבדו, והאחרונים בעריכת אשל. הראשון יצא בהוצאת ראובן מס וחבריו. שאחרי זה הוצאת המכללה. סדרות נוספות הן שומרון ובנימין וספר יהודה. החלה גם סדרה העוסקת בחברון.

"החידושים במחקר" אינם נוגעים למיליון ויותר פלסטינים שבתוכם יושבים החוקרים המדעיים. הדמוגרפיה של הפלסטינים, כלכלתם, חברתם ועמדותיהם הפוליטיות אינן רלוונטיות" (בנבנשתי 1992א).

מושב אחד לפחות (מתוך כחמישה) מוקדש ל"היסטוריה וארכיאולוגיה עד לחורבן הבית הראשון", ובזירה זו מציגים המתנחלים את מחקריהם יחד עם הרצאות אחרות של מרצים לתנ"ך וארכיאולוגים מהאקדמיה.

הרצאה של יואל בן-נח, יואל אליצור, ז'אבו ארליך ואחרים נפתחת, בדרך כלל, בפרובלמטיקה הנובעת מתוך סוגיה מקראית, ומתמודדת עמה תוך שימוש במקורות הלכתיים, בנתונים גיאוגרפיים, בממצאים ארכיאולוגיים ועוד. ז'אבו ארליך השתמש בתצלומי אוויר, במפות ובחצצים, על מנת לנתח את כניסת יהושע לארץ. הוא נעזר בעקרונות האסטרטגיה הצבאית המודרנית, והשווה את המערכה המקראית לקרב על התעלה במלחמת יום הכיפורים. אריה בורשטיין ניסה לברר את דפוסי גידול הכרמים בארץ, ואת שאלתו הגדיר: מה מיקומו של כרם נבות – בשומרון או בעמק יזרעאל. מאיר בר-אילן חיפש במקרא ובמקורות קדומים אחרים את משמעות הצגתם של טקסטים לפני ציבור, כשהמניע למחקר היה בירור פרשת התורה הכתובה על האבנים בהר עיבל. לאחר הרצאה שהשתמשה בשפה מרעית, סיכם במשפט המאמץ דפוס שיח הלכתי: "אמור מעתה: כתיבה בפרשה זו מתייחסת לקללות ולקללות בלבד". לעתים "הביסוס המדעי", כפי שציין יהודה אליצור הקשיש, שרבים מהמרצים היו תלמידיו, הוא "קצת לחטט בין הכתובים וקצת דמיון יוצר". מנשה הראל הגיע למסקנה, כי הר מסוים הוא הר סיני, והפנה את תשומת הלב ל-10 מתחמים למרגלותיו. בתורה כתוב שהיו 12, אך לטענתו, הברווים בוודאי הרסו שניים.

המשמעות המיוחדת של מפעל המתנחלים-חוקרים קיבלה ביטוי חד ודרמטי בהרצאה של ז'אבו ארליך בכנס ב-1995. יושב הראש היה גבריאל ברקאי, ארכיאולוג מקצועי מאוניברסיטת תל-אביב. ארליך הרצה על מקום "גן עוזא", המוזכר במקרא כמקום קבורתם של כמה ממלכי בית דוד. הוא סקר בקצרה את הצעות הזיהוי הקודמות, ביניהן גם הצעתו של ברקאי עצמו (ממחקר שפרסם בשנות השבעים), והציג על מפה. ארליך מצא את ההצעות לא מספקות, ועיין במקרא כדי למצוא בו רמזים נוספים. הוא שילב את מסלול מרדף שאול אחר דוד יחד עם נתיב העלאת ארון הקודש מבית יערים לירושלים, וכך פענח את נקודת החיתוך המדויקת, שבה מצוי "גן עוזא" – אזור גיא בכי-היננים בירושלים. מלאכתו היתה, כדבריו בכנס קודם, "להניח את הפסוקים על המפה". בשלב זה הוסיף ארליך לניתוח הפתעה לא צפויה. הנה, בנקודת החיבור המדויקת ליד הכנסייה הסקוטית, חפר ברקאי עצמו וחשף קבר מפואר, אך העניק לממצאיו במקום פרשנות שונה. ארליך מסכם: "הניתוח הגיאוגרפי המשלים את הניתוח המקראי, מקבל הארה והבהרה נוספת מן הממצא הארכיאולוגי, שלדעתנו לא פורש למלוא עומקו, ושב ומאיר פרטים נסתרים בטכסט המקראי" (משפט זה מצוטט מחוברת התקצירים של הכנס).

ז'אבו ארליך הוא הדמות החיה בארגון כנסים אלו, והוא שהזמין מלכתחילה את ברקאי לנהל את אותו מושב. הוא שבנה את ההקשר, שבו הוא מנגיד את גישתו לזו של הארכיאולוג המקצועי היושב לצדו. בכך עימת שתי גישות אלטרנטיביות לתפקידה הלאומי של הארכיאולוגיה בחברה הישראלית: מצד אחד ניצב נציגה של הארכיאולוגיה המקצועית, המתנכרת (לדעת החוקרים-המתנחלים) ליעודה האמיתי, שהוא גילוי העבר המקראי והשתתפות פעילה בניכוס הארץ; מן הצד השני דיבר נציג החוקרים החדשים, המאמצים את ממצאי החפירות, אך מציבים אותם במסגרת פרשנית חדשה.

מטרותיה של המערכת המחקרית

לימודי ארץ-ישראל הם עיסוק של אליטה אינטלקטואלית, המקורבת לאליטה הפוליטית של המתנחלים. האם יש למחקר השפעה מעבר לאליטה המצומצמת, השייכת למרקם המוסדי העוסק במחקר, בהוראה, בכתיבה ובמנהיגות? האם המתנחלים מתעניינים בתוצרי המחקר? האם תושבי עפרה, המרכז התוסס של פעילות זו, עוקבים בשקיקה אחר הוויכוח בין "שני היואלים", בן-נח ואליצור, על מקום העי או על מסלול "הדרך המזרחית"? האם תושבי קדומים מתעניינים במזיאון "קדם", שהקים ביישובם צביקה סלונים? בדרך כלל אין המצב כך, אך עם זאת המערכת ממלאת תפקידים חברתיים חשובים. המתנחלים, בעיקר ילדיהם, מקבלים "שירותי טיולים" בתחומים שמעניינים אותם. המתנחלים מושפעים מהמערכת בהפגנות, בצעות פוליטיות ובדרך חינוך ילדיהם, גם אם אינם מביעים בגלוי עניין במחקר. מוסדות ההדרכה משמשים מקור הכנסה ליישובים ומביאים להם יוקרה. הם מסייעים בפעולת ההתנחלות עצמה, ובמקרים נדירים יכולים לסמן מטרות "המצפות

לגאולתן"; זאת למשל ניסה לעשות אברהם שבות בהרצאה בכנס ב־1992 על בית קברות יהודי מונח בלב שכם, שלטענתו מצוי בבעלות פורמלית יהודית. מערכת ידיעת הארץ צברה ידע נרחב על הטריטוריה הנתונה במחלוקת, והיא כוללת מומחים זמינים לכל אתר. הדבר משמש לצורך הקניית "עומק" של ידע ו"מדיניות מדעית" לטיעון הפוליטי. לדוגמה, לאחר ששרת החינוך והתרבות לשעבר, שולמית אלוני, טענה כי קבר יוסף בשכם הוא למעשה קבר שייח' חדש יחסית, ענה לה במכתב ראש מועצת השומרון, בני קצובר; הוא פתח במלים הבאות: "יש לי יותר מיסוד סביר להניח כי הארכיאולוגים הטעו אותך מול העובדות אשר אפרט בהמשך". את ההוכחות המפורטות לעתיקותו של האתר הוא קיבל מהמומחים שבסביבתו.¹¹

אולם, לדפוס הדמוי-מדעי הזה יש גם משמעות סמלית עמוקה יותר. פני השטח של יש"ע הם מקום עוין למתנחל היהודי; הנוף של ערים ערביות ומחנות פליטים, ולמעשה גם של בסיסי צבא והתנחלויות של קרונים ווילות, מנוכר ומנותק מהעבר היהודי, שהיווה סיבה עיקרית לבואו מלכתחילה. הברית שלו היא עם נוף הטרשים והמדבר ועם אבותיו הקדומים, שהותירו שרידים בעיקר מתחת לפני האדמה. הארכיאולוגיה נושאת "מטא-מסר", שהוא עיקר האמירה של אנשי גוש אמונים: האמת אינה על פני השטח. מתחת למציאות הסוציודמוגרפית קיים רובד עמוק ואמיתי יותר, שבו מתבטאת המהות היהודית של השטחים. הארכיאולוגיה, העלאת העבר והצבתו בהווה, היא מטאפורה ליחס של גוש אמונים לתפקיד הזיכרון בחיי האומה. לנקודה מרכזית זו אשוב בסיכום.

שלום עכשיו והגיאוגרפיה החברתית של השטחים

אם יוצאים מפרספקטיבה של ניכוס הארץ, תנועת שלום עכשיו היא מהפכנית לא פחות, ואולי הרבה יותר, מתנועת גוש אמונים. בתולדות המדינה קמו תנועות רבות, שניסו להביא באופן אקטיבי לניכוס שטח מסוים או למנוע את עזיבתו. שלום עכשיו היא התנועה ההמונית הראשונה, שהתמודדה בצורה אקטיבית עם אתגר ההזרה של שטח. אמנם, בעבר נאלצה הציונות להתפשר לגבי חלוקות ונסיגות, אך מעולם לא קם גוף קולקטיבי וטען בנחרצות, כי הוויתור אינו טקטי או זמני אלא קבוע ועקרוני. מבחינת התפתחות הציונות, הקשורה לאורך כל תולדותיה בכיבוש מרחבים ובניכוסם הסמלי, יש כאן חידוש חשוב ותחילתה של לגיטימציה תרבותית להגבלה טריטוריאלית של הציונות. האתגר שעמד בפני מנהיגי שלום עכשיו היה הפוך מזה שעמד בפניהם של התנועה הציונית, היישוב בטרם קום המדינה, מדינת ישראל. בשנות החמישים, ולבטח גוש אמונים: כיצד לשמוט את המטען הערכי של מרחב מוגדר, להותיר את שייכותו לתחומי הקולקטיב בספק מתמיד, ובמלים אחרות, כיצד להפוך "מקום" עתיר משמעות ופוטנציאל ל"מרחב" סתמי ומאיים.

תנועת שלום עכשיו מצויה מחוץ לשטחים, ומתבוננת אליהם מבחוץ. טענתה היא כי השטחים הנתונים במחלוקת, מצויים מבחינה מטאפורית מעבר לגבול. הם מוצגים כאובייקט שונה ונפרד מהמהות הקרויה "ישראל". המוטיב של גבול, קו, עצירה או תפנית נפוץ במערכת המטאפורות של תנועת שלום עכשיו, והדבר בולט מאוד בקשרים שבניה לבין הפלסטינים בשטחים. בפועל מתנהלת זה שנים מערכת יחסים ידידותית למדי בין מנהיגי התנועה לבין מנהיגים פלסטינים, אך היא מתקיימת מתוך הסכמה הדדית, כשמדובר בנציגים של ישויות שונות, וכשהמפגש הוא לצורך קידומה של היפרדות. לאחר מלחמת המפרץ, כשהועלו טענות כי הפלסטינים פסלו עצמם כשותפים במשא ומתן עקב המיכתם בעיראק של סאדם חוסיין, כתב עמירם גולדבלום: "המטרה אינה להתאהב בהם אלא להתנתק מהם" (גולדבלום 1990). בדברי ביקורת על שלום עכשיו ועל "השמאל הציוני" באופן כללי כותב בעניין זה ההיסטוריון אמנון רז-קרקוצקין: "מגמתם היא להגיע ל'הפרדה', תוך הפיכת ההפרדה לתכלית בפני עצמה" (רז-קרקוצקין 1993, 49). עקרון ההפרדה מעוגן בזהות היהודית-ציונית של התנועה ומסייע למטרות טקטיות: שלום עכשיו הפנתה את מאמצי הגיוס שלה לכיוון מרכז החברתי והפוליטי של החברה היהודית-ישראלית. חששה הגדול היה, כי עיסוק בזכויות הפלסטינים או בהיבטים המוסריים של הסכסוך היהודי-ערבי, יצמצם את השפעתה לשוליים השמאליים של הזירה הישראלית. כתוצאה מכך הוצגו הפלסטינים כחיצוניים, כחלק מהסביבה שישאל מחויבת להתמודד עמה. "גדרות טובות יוצרות שכנים טובים", ציטט צלי רשף את רוברט פרוסט (רשף 1996, 223).

התנועה מכוננת בשיח שלה הבדל חותך בין שני צדי הקו הירוק. צד אחד הוא "הבית", המתואר במונחי "אנחנו"; הוא המקום שבו מתקיימות השפיות והנורמליות, ושבו נאבקים הישראלים על שיפור

11 המכתב מופיע בשלמותו במדאש ההר 35, ביטאון המועצה האזורית שומרון, מארס 1993, 16. הנתונים שעליהם מסתמך קצובר מופיעים אצל ארליך 1987.

חייהם. הצד השני הוא "אחר", שונה, הוא "שם", ובו שולטים הטירוף והשחיתות. הנה דוגמה מפרסום של שלום עכשיו:¹²

אצלנו אין דירות לעולים וזוגות צעירים, שם בונים ומתבססים.
אצלנו אין כסף להרחבת כבישים אדומים, שם סוללים כבישים לבוידים.
אצלנו מצטופפים 30-40 בכיתה אחת, שם פותחים פעוטון לכל 10 משפחות.

המונחים שמתארים את המפגש הכוחני בין הישויות שמעבר לגבול הרצוי, ניתנים להבנה באמצעות מונחיה של מרי דוגלס, שעסקה במשמעותו של "זיהום" או "לכלוך" כמגע אסור בין קטגוריות תרבותיות שונות (Douglas 1966). הדבר מופיע בתארים הבולטים ביותר המצורפים לכיבוש; הוא "משחית", "מדרדר", "קללה", "חושך". הכיבוש נתפס כתופעה מאיימת, העומדת להשתלט על ישראל, וחברי התנועה עומדים בפרץ ומנסים לבלום אותה.

בפרסום של התנועה נכתב: "מאה אלף יהודים בגדה יביאו להשחתת המוחלטת של החברה הישראלית... תהליכי ההשחתה הנמצאים כבר היום בעיצומם ילכו ויחריפו. פנינו במראה יהיו פנים של אגוצנטריות לאומנית חסרת מעצורים" (שלום עכשיו 1983, 10).

אותו פרסום העיד על עצמו: "חוברת קצרצרה זו אינה עוד 'חוברת פוליטית'. זו חוברת על זרעי הבאובב אשר צומחים בימים אלה ממש מבלי שנשים לב". שם החוברת "כל מה שלא רצית לדעת על אכלוס הגדה" נקשר בתקופה ההיא לאינפורמציה על מין (בעקבות ספר בשם דומה וסרט של וודי אלן). השימוש בו בהקשר הזה היה מטאפורי: מה שקורה בשטחים הוא טאבו, מאיים, מפחיד, עטוף בשקרים ובבורות, וההתמודדות עמו היא במונחי הדחקה. השטחים הם "שם", ומשום כך מייחסים חברי שלום עכשיו חשיבות רבה להשגת מידע עליהם והעברתו לחברה הישראלית. הדימוי המפעיל אותם, במסמך זה ובאחרים, הוא של חברה אדישה, שאינה יודעת ואינה מתעניינת במה שנעשה בשמה במחוזות שמעבר לעולמה המצומצם. הצגת אינפורמציה בלויית פרסום הולם מיועדת לחשוף את הנעשה בשטחים ועל ידי כך להביא ללחץ ציבורי, שישנה את המצב.

מערכת הוצאת הרוחות של שלום עכשיו

החל ממאי 1991 החלה התנועה בהוצאת סדרה של דוחות, העוסקים בהצגה ובניתוח של נתונים על ההתנחלויות, השקעות הממשלה בהן והדמוגרפיה של השטחים. המטרות והשיטות הוצגו בתוכנית העבודה של שלום עכשיו לקראת שנת 1991 באופן הבא:

מטרה: להביא למודעות הציבור את הנעשה בהתנחלויות, השקעות הממשלה בהן, בניה, התיישבות עולים וחוגות הצעירים...

דרכים להשגת אינפורמציה:

1. השגת אינפורמציה בשטח: א. יוקמו צוותי סיור בסניפים. כל סניף יהיה אחראי למעקב אחרי מספר התנחלויות. פעם בחודש יתקיים סיור בכל ההתנחלויות שבמעקב כדי לבדוק ולצלם את מצב הבניה, פרסומים על לוחות של אירועים, טכסים וכו' או כל דבר רלוונטי למעקב...
2. השגת אינפורמציה בעורף: יוקם צוות שיאסוף וירכז מידע ממקורות שונים: סוכנות, אמנה, מרכז הקבלנים, ממשרדי ממשלה, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

תוצרי תוכנית זו עד כה הם מספר דוחות, שכל אחד מהם לווה בחשיפה תקשורתית.¹³ הדוח הראשון עסק בהשקעות הממשלה בהתנחלויות. השני בסלילת כבישים לצורכי ההתנחלויות. השלישי נקרא "מי שווה יותר?", ועסק בהשקעות ממשלתיות בתעשייה בהתנחלויות. הדוח הרביעי נקרא "ערפול מכון", והיווה סיכום פעילות הממשלה בהתנחלויות בשנת 1991. החמישי היה מסמך שנקרא "מפת אמת: ניתוח דמוגרפי וגיאוגרפי של האוכלוסייה בגדה המערבית וברצועת עזה".

12 סיור מחאה בהתנחלויות, דף למשתתף. אין תאריך, ההדגשות במקור.
13 להלן פירוט הרוחות של צוות מעקב התנחלויות, הוצאת שלום עכשיו: השקעות הממשלה בהתנחלויות, מאי 1991; דרך ללא מוצא: סלילת כבישים לצורכי ההתנחלויות בגדה המערבית ורצועת עזה, יולי 1991; מי שווה יותר? דוח על השקעות בתעשייה בהתנחלויות בגדה המערבית ורצועת עזה בתקופה שבין ינואר ליוני 1991, אפריל 1992; ערפול מכון: סיכום פעילות הממשלה בהתנחלויות בגדה המערבית וברצועת עזה בשנת 1991, ינואר 1992; מפת אמת: ניתוח דמוגרפי וגיאוגרפי של האוכלוסייה בגדה המערבית וברצועת עזה, נובמבר 1992; סכנות החיזוק בתקופת הסדר הביניים, מארס 1994. בהמשך המאמר יוצגו הרוחות לפי תחילת שמם.

דוח זה צורף למפת אוכלוסין, שהשוותה בין גודלי האוכלוסייה היהודית והערבית בשטחים. הדוח השישי הצביע על אזורי החיכוך בין ההתנחלויות ליישובים הערביים, ולווד בהמלצה של סדר פינוי התנחלויות. חמשת הדוחות הראשונים פורסמו בשנים 1991–1992, ואילו השישי פורסם בשנת 1994. הדוחות מנוסחים על פי כללים מקובלים של שיח מדעי. הם כוללים פרק של "עיקרי הדוח", נתונים המסודרים בטבלאות, פרקים ותת-פרקים, שורת נספחים ורשימה ביבליוגרפית. בשפת הפרסומים רואים ניסיון להקפדה על ניסוחים ניטרליים ככל הניתן. יתר על כן, ההפרדה בין "עובדות" ו"נתונים" לבין מסקנות פוליטיות, שהיא אכן יסוד בכתיבה מדעית פוזיטיביסטית, היא מפורשת. באחד הדוחות נכתב: "המסקנות הן בתחום הפוליטי ואינן חלק מהדוח. הן מוגשות בנפרד..." ("מפת אמת", 6).

רעיון עריכת הדוחות, שירתמו שיטות מחקריות ומכובדות מדעית למטרות התנועה, הועלה על ידי עמירם גולדבלום, ממנהיגיה ומדובריה הראשיים של התנועה, מרצה לכימיה בבית הספר לרוקחות באוניברסיטה העברית בירושלים. היתה זו התקופה שלאחר פירוק ממשלת האחדות הלאומית וגיבושה של ממשלה ימנית, אשר הפנתה משאבים רבים לפיתוח ההתיישבות היהודית בשטחים. בתקופה זו נהגו ההתנחלויות מהזרמת תקציבים ומפיתוח כלכלי מואץ, שחיפו במידה רבה על הנזק שגרמה האינתיפאדה לסיכויי ההתפתחות היהודית באזור. מבחינת שלום עכשיו נוצר מצב חדש; האינתיפאדה ונכונותו של אש"ף להכרה בישראל קירבו את הסיכוי להתגשמות מטרותיה של התנועה, אך הפעילות הנמרצת של הממשלה בשטחים כוונה לאינטגרציה מואצת של השטחים בתוך ישראל, ועיכבה את תהליך ההפרדה, אם לא עצרה אותו לחלוטין. הדוחות כוונו לחשוף את הפער בין ניסיון הניכוס של ממשלת ישראל לבין העלות ההולכת וגדלה של מאמץ זה. הכוונה המוצהרת של התנועה היתה לחשוף השקעות, שאותן ניסתה הממשלה להסתיר, ולהציג בפני קהל בוחריה ותומכיה מתוך הנחת היסוד, כי הציבור אינו תומך בהשקעות אלו. ההצדקה לפעולה הוגדרה במונחים של "שירות לציבור".

החומר לדוחות נאסף משני מקורות: הראשון, טקסטים כתובים משל גורמים מחוץ לתנועה עצמה – פרסומים ממשלתיים רשמיים, דוחות של גופים אחרים ודיווחים עיתונאיים. לעתים הושגו הנתונים הממשלתיים דרך מערכת קשרים עם פקידים במשרדי הממשלה השונים; השני, חומר שנאסף על ידי חברי "צוות מעקב ההתנחלויות" עצמם. חברי הצוות יצאו לנסיעות של איסוף מידע פעם או פעמיים בשבוע, נכנסו להתנחלויות, ספרו התחלות בנייה, בחנו את השלטנים של משרדי הממשלה השונים ובנו גוף בעל ידע עשיר ושיטתי בכל הנוגע להיבטים הכמותיים של ההתיישבות היהודית בשטחים. הנסיעות היו מלוות בסכנה מסוימת, הן מצד הפלסטינים והן מצד המתנחלים. חברי הצוות היו חייבים לצאת לשטח שהוגדר כעוין, "לעבור גבול" לפי תפיסת עולמם. לסוג זה של פעולה נתלווה גוון של הרפתקה. גולדבלום הוסיף "נופך הרואי" לממד זה כאשר מופעם לפעם נסע לבדו, נכנס ליישובים יהודיים, וביקש לברר אפשרויות לרכישת דירה. בהזדמנות אחרת נכנסו חברי התנועה בראשות גולדבלום ליריד מכירת דירות, וניסו להפריע למכירה דרך גילוי ממצאים ופרשנותם לגבי הסכנות של מגורים מעבר לקו הירוק. הדבר הביא לעימותים אלים בינם לבין המוכרים.

הצוות היה מצומצם – גולדבלום עצמו, סטודנט שהיה אחד ממעט העובדים בשכר של התנועה, לעתים דובר התנועה והנהג השכיר. חברים נוספים, ביניהם המנהיגים, מיעטו להצטרף לצוות במסעותיו. לעתים נתבקש חבר זה או אחר לברר דבר מה, אך מעבר לכך נשא צוות המעקב את המפעל על גבו. גם הכתיבה נעשתה בעיקר על ידי גולדבלום וצוותו, ובנושאים מקצועיים הוא קיבל ייעוץ מכלכלנים ומגיאוגרפים התומכים בתנועה. כאשר הוצגו הדוחות הסופיים ניצבה מאחוריהם מנהיגות התנועה, ועמדה לצדו של גולדבלום בפני אנשי התקשורת. נתונים מתוך הדוחות נמסרו בהדרגה לעיתונות עוד לפני הפרסום "הגדול", וזכו להתייחסות ולתגובות מצד הממשלה והמתנחלים. עבור מנהיגי תנועה פוליטית, הרגישים מאוד לגורל המקום בעיתון שמוקדש לתנועתם, נחשב הפרויקט כהצלחה, בכך שהביא לנוכחות תקשורתית מרובה במחיר זול יחסית. הוא גם נועד להראות לציבור, כי התנועה פעילה גם בשגרה, בין ההפגנות הגדולות (השוו ארליך 1988).

המעקב אחר המתרחש בהתנחלויות יצר עידון בתגובותיה של התנועה. אם בעבר הגיבה על אירועים מסדר גורל היכול להוציא המונים להפגנות, כעת יצרה לעצמה התנועה כלי לתגובה על שינויים קטנים יותר. הדוחות אפשרו העתקת הדגש מפעולות דרמטיות, המתבססות על אירועים שעליהם למדו התומכים מכותרות העיתונים, לתגובות שוטפות על התחלות בנייה וסלילה בהתנחלויות על סמך מידע שנאסף על ידי התנועה עצמה. כתוצאה מכך הפך השירות שניתן לתומכי התנועה למגוון יותר. ניתן לראות שינוי זה במסגרת תהליך המיסוד שעבר על התנועה – היא הפכה באותה עת לארגון קבוע בעל מנגנון של תשלום שכר, המוציא כדרך שגרה דיווחים בנושאי עניינו.

פרויקט מעקב ההתנחלויות היה, אם כן, חריגה של שלום עכשיו מהדפוס הידוע של הפגנות המונים. התנועה שתפסה עצמה כ"קבלנית הפגנות" נכנסה לפרויקט אליטיסטי מקצועי במהותו, שבו נטלו חלק רק בודדים מחבריה. היא נחרה להתמודד במגרש של האקדמיה, מכון המחקר של מירון בנבנשתי ושל ארגון "בצלם" (מרכז המידע הישראלי לזכויות אדם בשטחים). ההבדל העיקרי בין מסמכי שלום עכשיו לרוחות הדומים, שהוציא מכוננו של בנבנשתי (ראו לדוגמה Benvenisti 1986), מופיע בשלב המסקנות: שלום עכשיו כתנועה פוליטית פעילה, המנסה לשנות את המציאות שאותה היא מבקרת, לא יכלה לפנות לכיוון מסקנות פסימיות מהסוג של אי-הפיכות הסיפוח (על הבדל זה בין עמדות שלום עכשיו לגישת בנבנשתי עמד בר-און 1985, 98–99). כמו כן כונו הדיווחים במוצהר לציבור ישראלי, בעוד שבנבנשתי, בשל מקורות התמיכה הכספית במכוננו, פרסם בעיקר באנגלית. גם ההבדל מ"בצלם" טמון בממד הפוליטי. ארגון "בצלם" מחפש את הנקודות הספציפיות, שבהן מביא הכיבוש להפרת זכויות אדם, ובמקרה מסוים נבדקו גם תלונות של מתנחלים יהודים מחברון. שלום עכשיו פוסלת את עצם הכיבוש, מעקר, ובמידה רבה ללא קשר, להפרת זכויות האדם של פלסטינים תושבי השטחים.

הדוחות פועלים לחיזוק התזה האומרת, כי הסכסוך הישראלי-ערבי הוא בר-פתרון, והקורבן שישראל תיאלץ להקריב למען השגת שלום אינו בלתי נסבל. לשם כך הם באים להראות עד כמה אחיזתם של המתנחלים בשטח היא חלשה ורדודה, וכי השקעות הממשלה הם בזבז כספים. פינוי ישראל מהשטחים מוצג לא רק כאפשרי, אלא אף כרווחי, גם בקנה מידה כלכלי פשוט. טיעון נפוץ בדוחות הוא שמשאבים רבים תומכים במעט אזרחים, וכך נוצר עיוות חברתי. כך לדוגמה נכתב בסיכומם של אחד הדוחות: "ממשלת ישראל מזניחה תחומים חיוניים לרווחתם ולשלומם של אזרחיה, כדי לבצר את מעמדו הפוליטי והכלכלי של מיעוט קטן" (דוח 4, 19).

הדוח השני, העוסק בסלילת כבישים בשטחים, מציג את הניגוד בצורה הבוטה ביותר:

אין צורך ביותר מאשר נסיעה קצרה בכבישי הארץ כדי להיווכח שמערכת התעבורה עומדת בפני קריסה: צפיפות קשה, תחזוקה לקויה ותכנון ופיתוח המפגרים בעשור אחר הצרכים. נתונים אלה מיתרגמים למחיר דמים – מאות הרוגים ואלפי פצועים מדי שנה בשנה...

אך יש מקומות בארץ שבהם שוררת אידיליה תעבורתית – לא צפיפות, לא דוחק ולא מהמורות. יש מקומות בהם הכבישים נסללים בד בבד עם הפיתוח, והתכנון מקדים את המציאות בעשור ויותר. אלה הם שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה או, ליתר דיוק, דרכי התעבורה המשמשות את המתנחלים היהודים באזורים אלה (דוח 2, 3).

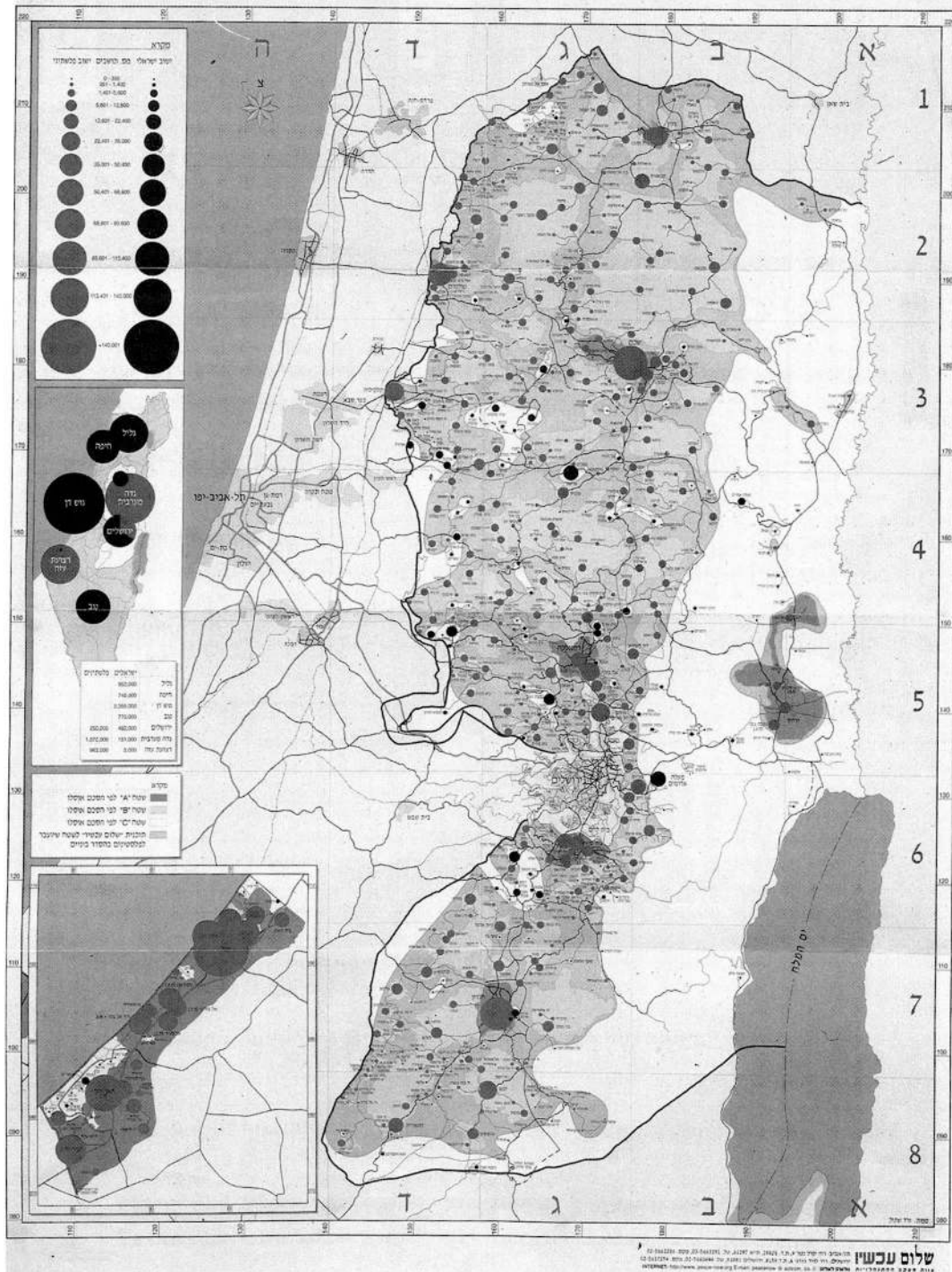
המתנחלים מתוארים כאליטה, המקבלת משאבים ותמיכה מעבר לחלקה היחסי באוכלוסייה הישראלית. הם מוצגים בעיקר כמחוללי אסון כלכלי וחברתי ופחות כסוכני שליטה על עם אחר וכמנציחי הסכסוך, אם כי גם מוטיב זה – שהוא מרכזי ביותר באידיאולוגיה של התנועה – מופיע בדוחות. הדוחות באים להראות, כי ההתנחלויות לא רק שמזיקות לסיכויי השלום של ישראל עם שכניה ובעיקר עם העם הפלסטיני, הן גם כישלון במונחיהן שלהן, כשהן נמדדות לפי מספר המצטרפים והמוטיווציות להצטרפותם. מסר הכישלון של ההתנחלויות הוצג בצורה החריפה ביותר בדוח החמישי, שהיה המורכב והיומרי מבין הדוחות.

"מפת אמת"

אחד הפרויקטים שנטלה התנועה על עצמה היה פרסום "מפת אמת" של אוכלוסיית השטחים בלויית דוח, המתאר באמצעות טבלאות נתונים את מעמד היהודים והערבים. תהליך לידתה של המפה היה ארוך, ולווה בהתנגדות רבה בפורומים של שלום עכשיו מסיבות תקציביות ומחשש שהמסר המתוחכם לא יובן על ידי הציבור. המפה, שהוצגה במסיבת עיתונאים ובמתקפה תקשורתית בנובמבר 1992, יצאה זמן קצר לאחר המהפך בשלטון, שבמידת מה הפך את טיעוניה למיושנים; ובכל זאת, היא זכתה לתשומת לבם של גורמים שונים מסיבות שונות. עמירם גולדבלום, האדם המרכזי שדחף את הפרויקט, התנאה בפני חברי התנועה על ערכה המדעי-מקצועי:

המפה נשלחה לכ-300 עיתונאים ולכל חברי הכנסת. כמו כן נשלחה לכמה מהגיאוגרפים החשובים בישראל, וגובתו של אחד מהם, במכתב ששלח אלינו, היתה כי זהו 'המסמך הטוב ביותר שנכתב בנושא, כלשונו. המפה וחלקים מהדוח הוצגו בכנס האגודה הישראלית לגיאוגרפיה בבאר-שבע, ב-21 בדצמבר. התגובות היו מצוינות, כמאה מפות חולקו במקום ועשרות רבות מהגיאוגרפים ביקשו לקבל את הדוח... מורים לגיאוגרפיה המלמדים את נושא 'יהודה ושומרון' שמחו במיוחד

מפת אוכלוסיה של הגדה המערבית ורצועת עזה ותוכנית "שלום עכשיו" להסדר הביניים

על שהתאפשר להם להציג את הנושא בצורה מעודכנת. בזמן הקרוב נבדוק את האפשרות להכניס את המפה וחלקים מהדוח למסגרת תוכניות הלימודים בבתי-הספר (גולדבלום 1993).

עדות מסוימת ליחס שלו זכתה המפה בחוגים מקצועיים היתה העובדה, שהגיאוגרף אלישע אפרת השתמש בנתונים כמקור מהימן לספרו על הגיאוגרפיה של ישראל (אפרת 1993). תנועת שלום עכשיו פועלת בקרב אוכלוסיות, שהשיח המדעי, על כלליו וקפדנותו, מוכר להן היטב. בחיבור המפה והדוח ובהצגתם בלשו הגאווה המקצועית של המחברים, שפרט לכישוריהם הפוליטיים, הציגו גם את כישוריהם כחוקרים בפני חבריהם ועמיתיהם.

מטרת המפה והדוח המצורף אליה, טענו המחברים (כפי שטענו גם בדוחות הקודמים), היא לסייע לאזרחי ישראל בקבלת מידע מאוון, לאור העובדה שמשרדי הממשלה השונים מסתירים את העובדות ומסלפים אותן. המידע המאוון אמור להקל על האזרחים לקבוע את עמדתם בסוגיית השטחים. לטענת מחברי הדוח (דוח מס' 5, 5):

- א. לקראת המהלכים המדיניים הצפויים, יש חשיבות רבה לדיון ציבורי המבוסס על עובדות אמת. שאלות כמו גבולות האוטונומיה, שליטה על קרקעות בהסדר הביניים, תיקוני גבול בעתיד וכו' מקבלות משמעות ממשית מול הנתונים הדמוגרפים...
- ב. בשנים האחרונות פרסמו גורמים רשמיים וממשלתיים מפות מגמתיות של השטחים אשר עיוותו את המציאות והטעו את הציבור. במיוחד מדובר במפות שהופצו על ידי החטיבה להתיישבות בהסדרות הציונית ובהן הובלטו ההתנחלויות בשטחים בעוד שיישובי הפלסטינים הובלעו ברקע. התופעה של "העלמת הפלסטינים" בולטת גם במפות שהפיץ משרד השיכון. "הקו הירוק" הוצא מרוב המפות שהופצו בישראל בשני העשורים האחרונים.
- ג. בחלק מההתנחלויות נמשכת בניה ציבורית... אנו מקווים שהמפה תשמש את המתכננים להעתיק מגוריהם להתנחלויות, לבחון את החלטתם לאור מציאות שלא הועמדה בפניהם עד כה.

לאחר צאת המפה לאור הציע גולדבלום להשתמש בה למטרות חדשות, התואמות את השינוי הפוליטי ואת היוזמות החדשות של ממשלת ישראל, שבאו לידי ביטוי ב"הסכם אוסלו": "המשמעות המדינית של הדוח רלוונטית בראש ובראשונה לחלוקת השליטה בקרקעות בין ישראל לפלסטינים". גולדבלום מסביר, כי ההסכם אינו מקנה לפלסטינים שליטה על קרקעות ששטחן פרופורציוני לגודל אוכלוסייתם וטוען: "בעזרת הנתונים שבדוח עלינו לעקוב מקרוב אחר פרטי ההצעות להסדר קרקעי, ולדווח עליהם לציבור" (גולדבלום 1993).

בעוד שהדוחות הקודמים השוו את השקעות הממשלה בשטחים לאלה שבתוך הקו הירוק, וניסו בדרך זו לערער על מדיניות הממשלה, חרג דוח זה מהדפוס והשווה בין יהודים לערבים הגרים בשטחים (היו לכך תקדימים חלקיים בדוחות קודמים). המסר העיקרי העולה מהדוח הוא עוצמת הנוכחות הפלסטינית בשטחים למול חולשת הנוכחות היהודית. כך משלים הדוח החמישי את קודמיו בטענה, כי לא רק שהשקעות ענק הולכות למעטים נבחרים, הן גם הולכות למקומות שמצבם הדמוגרפי מעורער ביחס לסביבתם. המטרה, כאמור, לא היתה להוכיח את חוסר הצדק שבמפעל המתנחלים אלא את כישלונו.

המפה מוגדרת כ"מפת אמת" מתוך כוונה להדגיש את הייצוג הנאמן המתבטא בה. גיאוגרפים ביקורתיים רבים ערכו בחינה ביקורתית מפרקת למפות כסוג של תוצר תרבותי, והראו כיצד בונות מפות גיאוגרפיות את תביעות האמת (truth claims) שלהן. כל מפה כוללת עקרונות של סלקציה ועיצוב קטגוריות, ובכך יש בהכרח משמעות פוליטיות. המפה יוצרת דימוי של טבעיות ליצירות תרבותיות היסטוריות.¹⁴ כמו כל מפה אחרת, גם המפה שחיברו חברי שלום עכשיו היא טקסט שיש לפענח, על מנת למצוא את "האמת" שלו.

החלטות פרדיגמטיות מסוימות של מחברי המפה כונו לנטרול ביקורות אפשריות בזירה הפוליטית הישראלית. כך לדוגמה, ירושלים המזרחית אינה נכללת בנתונים ובסטטיסטיקות, ומוצגת בכך מהטריטוריה הנבחרת. הדוח מנמק את ההחלטה באופן הבא: "אין אנו רואים בתושבים היהודים של גילה, תלפיות-מזרח, רמת אשכול וכו' – מתנחלים בשטחים" (דוח מס' 5, 6). בכך מאמצים

14 על הפוליטיקה של האמת במפות ראו: Black 1997a, 1997b; Duncan and Ley 1993; Harley 1988; Monmenier 1993; Wood 1993.

מחברי המפה, לצורך חיבורם, את עמדת ממשלות ישראל בניגוד לעמדות הפלסטינים ומדינות העולם (כולל ארצות הברית), שאינן מכירות בהבדל בין מזרח ירושלים לשאר השטחים. האמירה היא אחת הסלקציות, היוצרת את ה"אמת" של המפה.

המפה היא בגודל 60x50 ס"מ, ומופיע בה המרחב מבאר-שבע ועד עפולה בערך. "הקו הירוק" מסומן בבירור; מצדו "הישראלי" מופיע סימון הכבישים העיקריים ומצוינות בה רק הערים הגדולות – תל-אביב, ירושלים ובאר-שבע. בצד האחר מצוינים כל היישובים, היהודיים והערביים, שבגדה המערבית וברצועת עזה. היישובים היהודיים מסומנים בכחול ואילו הערבים באדום. השיקול בשילוב הצבעים, אומר אחד ממחבריה, היה דווקא הטיה לטובת המתנחלים: שילוב צבעים זה מדגיש את היישובים היהודיים הקטנים יחסית בתוך המרחב המאוכלס בצפיפות בערבים, בעוד ששילוב צבעים הפוך היה מעלים אותם כמעט לחלוטין. היישובים מסומנים לפי גודלם היחסי: לדוגמה, עזה בת 270,000 התושבים מסומנת בעיגול אדום גדול, ואילו ההתנחלויות הצמודות לה, דוגית ונצרים, בנות פחות ממאה תושבים כל אחת, מסומנות בנקודה כחולה זעירה. במקומות מסוימים צפיפות היישוב הערבי היא כזו, שהנקודה הכחולה מצויה על רקע אדום רציף. בדוח מצוין, כי היו התאמות מסוימות של שטח העיגולים, שוב "לטובת" ההתנחלויות. "מעגל בסיסי גדול יותר היה מביא לכך שכמה מהערים (עזה, שכם, חברון) היו "משולטות" על סביבתן ופרטים שונים היו נעלמים", מסבירים עורכי הדוח (שם, 52). עורכי המפה ידעו, כי יומרותיהם המדעיות ייבחנו בפרויקט של מידת ההוגנות כלפי גודל ההתנחלויות. גולדבלום טוען: "ראוי לציין כי 'האובייקטיביות' של הדוח מוגזמת והוא מוטה לטובת המתנחלים: הנתונים הוכנסו על בסיס הנחות מינימליסטיות להתפתחות האוכלוסייה הפלסטינית ומקסימליסטית עבור המתנחלים (בתנאים החדשים כמובן)" (גולדבלום 1993; כוונתו ב"תנאים חדשים" היא לתנאים שנוצרו לאחר המהפך השלטוני של 1992).

למפה מצורף מקרא המתאים שטח עיגול למספר תושבים, ומראה כי אותם קריטריונים שימשו לייצוג היישובים היהודיים והערביים. קטגוריות הגודל הן לכאורה ניטרליות, אך למעשה יש בהן הטיה מסוימת, מצומצמת, הפעם נגד ההתנחלויות.

הקטגוריה המינימלית היא 0-550 תושבים, ואליה משתייכים רוב היישובים היהודיים, אלה בני 500 תושבים ואלה בני 20 תושבים. עדיין מספר זה קטן מכדי לכלול כפרים ערביים רבים. ניתן לראות בקטגוריזציה זו מידת מה של לגלוג כלפי הגאווה שמפגינים המתנחלים, כאשר יישוביהם "מתבססים" ומגיעים לאוכלוסייה של מספר מאות.

בשולי המפה מופיעה "מפת מפתח" קטנה, שבה מורחבת התמונה כדי לכלול את גבולות מדינת ישראל. מטרתה לבטל אפקט "נוגד מטרה": לפי מפת האוכלוסין, המוגבלת בין עפולה לבאר-שבע, השטחים תופסים יותר ממחצית שטחה של ישראל ולכן יוצרים אפקט מאיים על המתבונן היהודי-ישראלי. מפת המפתח נועדה להראות את יחסי הגודל שבין שטחה של מדינת ישראל לבין שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה.

הנתונים היחידים המוצגים על המפה הקטנה הם סיכום המספרים המוחלטים של יהודים וערבים בגדה המערבית וברצועת עזה, בהתייחס למידע שמפת האוכלוסין מציגה באופן ויזואלי. מחברי המפה בחרו בקטגוריות המלמדות על תפיסת עולמם, וההשוואה נערכת בין קטגוריות של "פלסטינים" או "יישוב ערבי" לבין "מתנחלים" ו"התנחלויות". כלומר, הפלסטינים מצוינים בסטטוס לאומי-אתני, ואילו היהודים בסטטוס המתיישבים שזה עתה באו. מול ה"יישוב" הערבי הקבוע מוצבת "התנחלות" יהודית, שם ג'נרי המגלה את היותה חדשה ופחות "שורשית". מול הפלסטינים ניצבים לא "ישראלים" או "יהודים" אלא "מתנחלים", והמפה מרמזת כי הסכסוך אינו בין הישראלים לפלסטינים אלא רק בין המתנחלים לבינם. ה"מתנחל" שייך לקטגוריה מובחנת, לא רק כמיעוט המתגורר בקרב רוב פלסטיני אלא גם כשונה משאר הישראלים.

במפת המפתח מופיע נתון נוסף המתייחס למדינת ישראל – "כחמישה מיליון אזרחים", המיועד לתת למספרי הפלסטינים והמתנחלים את הפרופורציה המתאימה. לגבי ישראל שבתוך הקו הירוק, לא מוצגות אבחנות אתניות או לאומיות, וה"אזרחים" ניצבים כיחידה הומוגנית. בדרך אגב מספרת המפה, כי מבחינת מחבריה האזרחות חשובה לקביעת זהות יותר מאשר חלוקה לאומית או דתית. מול ה"אזרחים" תושבי מדינת ישראל, ניצבת מצדו השני של הקו הירוק אוכלוסיית השטחים, שלה שני מרכיבים: "פלסטינים" ו"מתנחלים". מכך משתמע, כי ל"פלסטינים" ול"אזרחים" יש מקום מיועד במפה, משני צדיו של הקו הירוק, ואילו ה"מתנחלים" הם המרכיב שאינו מצוי במקומו. כמו כן, המפה יוצרת

את התחושה ש"אזרחים" זה "אנחנו", הצופים מבחוץ ב"מתנחלים" וב"פלסטינים", הנמצאים "שם", במרחב המרוחק והזר של השטחים, שחפצנו מודגש בהצגה מפורטת של מאפייניו.

מתוך הבנת משמעות השיבה לארץ לפי תפיסת המתנחלים, ניתן לייחס ערך לעצם מתן שם ליישובים הערביים על בסיס אותה רמה אנליטית ורמת חשיבות של ההתנחלויות. יישובים שמוגדרים בעיני המתנחלים כיצירה מחדש של מקומות מקודשים – כשילה, אלון מורה ותקוע, או כפריחה יהודית מחדשת בארץ התנ"ך כאריאל או מעלה אדומים, מוצבים באותן קטגוריות של כפרים, שיהודים ישראלים לא מכירים את שמם – זבאבדה, זבדה, זבוכה, זאבידאד חוידה. הקיום הערבי זוכה לממשות, לנוכחות ולכבוד. לגבי חלק מהמקרים, מפות שלום עכשיו "גואלות" יישובים ערביים שלא נחשבו ככאלה במפות אחרות (דוח מס' 5, 12); זאת ועוד, הקריטריונים היחידים במפה הם של מספר תושבים והשתייכות לאומית. אלה "כחולים" ואלה "אדומים" – פרט לכך אין הבדל, והיהודים אינם זוכים לסטטוס מועדף. לפיכך, המפה היא "דמוקרטית", שכן המרחב שהיא מציגה מכונן לפי מספר הנפשות החיות בו ולא לפי היררכיה אתנית או דתית.

הדוח המצורף מיועד להשלים את הרושם שיוצרת המפה; הוא מביא מידע על תנאי החיים של יהודים וערבים בשטחים ועל התפתחות דמוגרפית עתידית, ומציין כמה הצעות לפתרון. פתרונו של שלום עכשיו אינו מוצג, גם כיוון שהתנועה נוהדה מלבגש פתרון מוגדר מעבר לעקרונות כלליים של משא ומתן, פשרה וביטול (לפחות חלקי) של הנוכחות הישראלית, וגם כדי לשמור על אופיו של הדוח, המתיימר להשקיף על אמת אובייקטיבית מעמדת מתבונן חיצוני. אין המלצות גלויות, אך הנתונים על אפליה בבנייה, בצריכת המים ובמימון ממשלתי, יחד עם תחזיות לגידול הפער הדמוגרפי ופרק על היחסים המערערים בין המתנחלים לפלסטינים – כל אלה מכוונים לפתרון של נסיגה ישראלית ופינוי המתנחלים. המפה והדוח מחזקים זה את זה: המפה ממחישה בשרטוט ובצבע את פערי הגודל בין האוכלוסיות, ואילו הדוח מראה, כי הפער אינו בא לידי ביטוי בהתנהגותה של ממשלת ישראל.

מתנגדי התנועה לא התווכחו עם הנתונים, אך העלו שאלות לגבי הפרשנות. המתנחלים הפנו את תשומת לבם של מחברי המפה לכך, שאינה מחייבת הסקת מסקנות יוניות דווקא, שהרי גם מפת ארץ-ישראל של 1920 היתה מגלה מבנה אוכלוסייה דומה. לכן, בפרספקטיבה היסטורית של עשרות שנים, אין במפה כדי לפסול את טיעוני המתנחלים. דוחות שלום עכשיו מצביעים אמנם על מגמות ארוכות טווח המבוססות על השלכות דמוגרפיות, אך אינם יכולים להביא בחשבון הפתעות היסטוריות המצויות מעבר לטווח התכנון שלהם, למשל מעבר מגורים המוני של יהודים לשטחים או טרנספר של פלסטינים. חגי סגל, פובליציסט ימני וכיום עורך כתב-העת נקודה, לגלג על התפקיד הסיזיפי שלקחה על עצמה תנועת שלום עכשיו: "נמרוד כבר יודע שהמאבק אבוד, ובכל זאת ממשיך לפקוד, לספור ולמנות, פן תיאלץ תנועתו להודות בתבוסתו. בסיטויו הוא עומד בלב אריאל של 2020, עיר בגודל רמת-גן, וצלי רשף הזקן אומר לו: נמרוד, תמשיך לספור. אנחנו עוד נעצור אותם" (סגל 1997).¹⁵

ביקורת זו נוגעת באחד משורשי הוויכוח בין שלום עכשיו לבין מתנגדיה: מהו מעמדם של נתוני ההווה? הדוחות מייצגים את עמדת שלום עכשיו, לא רק בהיותם "פרזנטציה" של השטחים, אלא גם בהיותם "פרזנטציה" שלהם: הם מציגים טענה כי ה־present, תמונת ההווה והנוכחות, היא היוצרת "מפת אמת", והיא המחייבת פעולה לקראת שינוי בעתיד.

דיון משווה: השטחים כהרפתקה

השימוש במדע לצורך ניכוס או הורה, לצורך הפיכת מרחב למקום או מקום למרחב, עבר, כדברים רבים אחרים בישראל, תהליך של הפרטה. כינונם של השטחים שנכבשו ב־1967 כאובייקט של שיח, שונה מכינונם של מרחבים אחרים לאחר 1948. לכן, מחקר ביקורתי על תפקיד המדע בעיצוב השטחים שונה מטענותיהם של ההיסטוריונים החדשים או הסוציולוגים הביקורתיים ביחס לתפקיד המדע בשנות החמישים. ההבדל הוא בשינוי במבנה הכוח בחברה הישראלית ובחיבור שבין ידע לכוח. השטחים שנכבשו ב־1967 הם שדה פעולה פרוץ הרבה יותר לכוחות מתחרים משהיו הנגב והגליל בשנות המדינה הראשונות. המדע עצמו עבר הפרטה כתחום מוסדי, וחוקריו נוהרים מסיוע ישיר מדי למפלגות ולתנועות פוליטיות.

מתוך הדוגמאות שהוצגו ניתן להגיע למסקנות לגבי האופנים השונים, שבהם מחקר כמורמדע

15 בציטוט זה גם סגל אינו מתייחס לממד המוסרי של ההתנחלויות, אלא רק למידת הצלחתן. בכך הוא מאמץ את השיח של דוחות שלום עכשיו.

עיצב את דמותם של השטחים בצורה דיפרנציאלית, כמרכיב תרבותי של מאבק פוליטי. ההטיה החשובה הקיימת במחקרים קודמת לאיסוף הנתונים: היא מצויה בעצם הבחירה של המסגרת המחקרית, המשמשת לאיסופם ולניתוחם; עצם בחירתם של המתנחלים האידיאולוגיים בהיסטוריה ובארכיאולוגיה, מהווה ניסיון לדלג מעבר לזלזול הסוציאלפוליטיות של ההווה. לעומת זאת, בעצם הבחירה של כלכלה, דמוגרפיה וקרטוגרפיה קובעים חוקרי שלום עכשיו, שנתונים סוציאלפוליטיים של ההווה, הם שיזכו לייצוג. שיטות המחקר השונות מכוננות אובייקטים שונים.

"פני השטח", הגיאוגרפיה הפוליטית והאקולוגיה החברתית, הם מטאפורה של ההווה עבור שתי התנועות. הם הנוכח המתקיים בזמן הנוכחי. שתי התנועות שותפות לדעה, כי יש להתרחק מפני השטח הללו, אך הן חלוקות לגבי כיוון ההתרחקות. עבור המתנחלים ל"שטחים" יש נפח ועומק: גם במובן הפיסי, האומר כי השרידים הארכיאולוגיים המצויים מתחתם חשובים לביסוס התביעה הישראלית עליהם, אך בעיקר במובן המטאפורי, בכך שיש להם משמעות וערך, והם לא רק "שטחים", הם "יהודה ושומרון", הם "בית". בשיח של גוש אמונים מושגי מרחב זמן מרכים לשמש מטאפורה זה לזה, ו"שטחיות" או "רדידות" משמעם התעלמות מציווי המסורת וההיסטוריה. מבחינת שלום עכשיו, לשטחים יש רק שטח: הם "גדה", "רצועה" ו"כבושים". תנועת שלום עכשיו מבקשת להתרחק מהמרחב, לעזוב אותו, כיוון שאין בו מהות משמעותית לבד ממנו עצמו. אפילו כאשר תלת-ממדיות מופיעה בשיח על השטחים, היא באה רק על מנת להדגיש את שטחיותם: השטחים הם המקום שבו קוברים ערכים מוסריים וכלכליים, המקום שבו נקבר השלום. מתחת לפני השטח מצוי רק בור ללא תחתית, הכולע את משאביה של ישראל.

המתנחלים מתייחסים לפני השטח כמסתירים אמת שהיא עמוקה וממשית יותר, ושאת רמזיה ניתן להסיק מתוך התבוננות בסביבה. המחקר שלהם הוא סמיוטי, במובן זה שהם מפענחים סימנים ושרידים המפוזרים במרחב. לדוגמה, המתנחלים שואלים האם ניתן להסיק מתוך שמו של כפר ערבי את קיומו של יישוב מקראי בעל שם דומה בקרבת מקום. היישוב הערבי הנוכח אינו נושא המחקר. נוכחותו מסמלת היעדרות של ממשות, שהיא חשובה ממנו. מתוך המערכת הסמיוטית הפוזורה בשטח, חלקה גלוייה וחלקה מתגלה לאחר מחקר, מרכיבים החוקרים-מתנחלים את "מפת האמת" שלהם. מבחינתם, עיצוב מפה של "פני השטח" חייב להיעשות בזירות, כי טמון בו סיכון של קבורת ארץ-ישראל שלהם ושל ביטול הפוטנציאל האינסופי של העבר דרך קיבוע בליל חסר פשר, מנקודת ראותם, של שמות מוטעים ונוכחות זרה במרחב הקדוש.

לעומת זאת, פני השטח הנוכחים הם התופעה הנחקרת על ידי פעילי שלום עכשיו. גולדבלום וחבריו לא ראו בהם סמל המשקף היעדרות כלשהי (פרט לתבונה מדינית), אלא הגדירו אותם כמושא המחקר והעניין. הם הדבר עצמו. תרומתם לשיח הציבורי, לפי תפיסתם, היא בצירוף נתונים, ביצירת טבלאות ובחיבור מספרים, כך שהנוכח על פני השטח יהפוך להיות נוכח גם בתודעה הקולקטיבית. העובדות המשמשות את המפעל המדעי של שלום עכשיו גלויות ו"מונחות על הקרקע". החלק הלא-ידוע אינו נובע מהיותו קבור באדמה ומוסתר, אלא מהיותו "שם", מעבר לקו הירוק, באזורים שישאלים רבים נמנעים לפקוד ולהכיר, ובדימונות זו מאפשרים לממשלה להציג תמונה שקרית. המרחב הלא-ידוע אינו ידוע גם מסיבות טכניות, בשל היותו מורכב מהרבה פרטים קטנים, שחוקר מיומן מסוגל בעבודת איסוף לצרפם לכלל תמונה ברורה. לטענת שלום עכשיו, אין "סוד" בשטחים, ומה שנראה על פני השטח הוא הקיים; וגם אילו היה מצוי סוד של גדולה יהודית מתחת לפני השטח, הוא היה משני בחשיבותו לפני השטח עצמו. הטיעון ההפוך הוא נכון יותר, מבחינת שלום עכשיו: העבר היהודי המיתולוגי, הלא-נוכח(י), הוא שמסתיר לחברה הישראלית את ההווה של השטחים. הוא גם מסתיר לחברה הישראלית את ההווה שלה.

הפרקטיקות המחקריות של שתי התנועות יוצרות את האובייקטים ואת דפוסי ההתבוננות בהם מתוך יומרה פוֹזיטיביסטית לניטרליות מדעית. המתנחלים מנסים ליצור אובייקט מוכר, להפוך את המסתורי והנסתר לגלוי וידידותי. מחקרם מיועד לחשוף עד כמה העבר המרוחק הוא למעשה השורשים המחזיקים את ההווה, ולהדגיש את הדמיון בין אנשי העבר לבני-זמננו ואת דמיון קיומם-קיומנו בהיבטים עמוקים ומרכזיים. בַּמקום האחרות המאיימת והחתרנית של השטחים, מציעים המתנחלים להוציא את העבר אל ההווה, אל פני השטח, ובכך להפוך את "יהודה ושומרון" לבסיס של זהות יהודית-ישראלית.

מטרת שלום עכשיו הפוכה: מחקרם נועד להראות, כי ה"אחר" הוא באמת זר ומנוכר, שונה לחלוטין מבחינה כמותית ואיכותית, ומאיים לכבוש את ישראל ולהפוך את כולה ל"אחר". הבחינה המדעית שמציעים חוקרי שלום עכשיו מיועדת לשנות את משמעותה של האחרות; מאובייקט שאינו מוכר,

ולכן רב משמעויות ופוטנציאל, מציג המחקר את השטחים כאובייקט מוכר, שיש לו משמעות שלילית וסגורה אחת ויחידה, מחוסרת פוטנציאל ממשי של שינוי. האתגרות שמציעים חוקרי שלום עכשיו כסכמה פרשנית היא אתגרות שוללת, זו הניצבת מבחון, מול העצמי, זו שנוכח קיומה ובעזרתה יכולה החברה הישראלית להבנות (מחדש) את זהותה שלה.

חוקרי גוש אמונים מגלים מרחב שהוא דינמי, רב ממדי, דיאלקטי, משתנה ומתפתח. המרחב הוא "יהודה ושומרון", מקום רב קסם ומלא הפתעות. הגילוי המתמיד של דבר מה חדש על הקשר בין העם היהודי למקומו המיוער, מעניק נופך של הרפתקה לשיבה לארץ האבות. החוקרים מוסיפים למשמעויות הרבות הנערמות על השטחים משמעויות נוספות, שבעזרתן ניתן לראות את אופיו המיוחד של תהליך השיבה היהודי מזויות חדשה. למרחב כולו ולנקודות רבות בתוכו יש נרטיבים כפולים ומכופלים של בריאה, שיבה, מאבק, היאחוות וקורבן ולעתים אף נרטיב של מחקר וגילוי. המשמעויות החלופיות מתנקזות לתוך נרטיב-על אחד של עבר מפואר ושיבה מנצחת של העם היהודי לארצו.

ממד הרפתקני, אם כי אחר, ניתן למצוא גם בחוקרי שלום עכשיו. ההרפתקה היא בהליכה אל ה"אחר", בחציית הגבול לעבר הזרות המצויה מעבר לקו הירוק. יש גם חשיפה, מלווה בגאווה, של נתונים שמשרדי הממשלה והמתנחלים מנסים להסתיר. אולם פרט לכך, המחקר אינו חושף מרחב שהוא הרפתקה במובן החיובי של המלה. ההפך הוא הנכון. מחקרי שלום עכשיו מיועדים "להסיר את הקסם" מהשטחים באמצעות מדידה, ספירה, טבלה סטטיסטית, גרף מגמות ואמצעים נוספים מסוג זה. לאחר מלחמת ששת הימים נוצרה סביב השטחים הילה קסומה, שהתבטאה בהתלהבות ובהתרגשות של שיבה למקומות קדושים. תנועת שלום עכשיו מנסה מאז ראשית שנות השמונים לקדם שיח אחר, העוסק ב"שטחים כהווייתם", כפי שהם נראים תחת המבט המדעי-ביקורתי. כאשר מוסר מהם הקסם, השטחים מכוננים כ"שטחים". הם סטאטיים במובן זה, שמה שקורה בהם צפוי לפי אינרציה דמוגרפית וכלכלית. התרחיש לעתיד מתואר כבעל דינמיקה פסיקלית: שקלול של שיעור היהודים באוכלוסייה הערבית, שטחי החיכוך, מספר המשתמשים בכבישים וכו'. חוקרי שלום עכשיו מנסים לפשוט מהשטחים את ערכם המטאפורי ולהציגם בעירום סמלי. התוצאה המיועדת היא בנייה מחדש של משמעות השטחים דרך פרופיל דמוגרפי וכלכלי, כמסמלים את הסיאוב, את השחיתות ואת הרוע, שיכול הכיבוש להביא.

לסיכום, המבט המחקרי של שתי התנועות על אותו מרחב הוא שונה לחלוטין. המבט של גוש אמונים חודר מבעד לפני השטח הנוכחיים ומחפש את הקסם המוסתר על ידם. המבט של שלום עכשיו בוחן את פני השטח ונוכח שהם אטומים לראייה שמעבר להם. ההבדלים הם כה עמוקים, כיוון שעצם ההגדרה של מקום, כחיבור בין מרחב לזמן, שונה עבור שתי התנועות. כאשר הנרטיב הציוני נחלש, המדעים פורשים ממלאכת ניכוס הארץ, הישראליות מתפרקת ומופרטת, נסגרת האפשרות לייצר מקום יהודי-ישראלי משותף.

עם זאת, ניתן לראות בהסכמי אוסלו ניצחון, אולי אפילו עד כדי השלטת ההגמוניה, של דימוי המרחב המתחייסים לשטחים כ"שטחים", בעירום סמלי. הקסם הלאומי שנשא "יהודה ושומרון" הוחלף בשיח טכני ומקצועי; אפילו המתנחלים האידיאולוגיים מציגים טיעוניהם במונחים של אחוזי שטח וייעודם המנהלי, ומפות השטחים שאחרי הסכמי אוסלו הן של אזורים המכונים ומסומנים באותיות לעזיונות. הצלחת שלום עכשיו, או ליתר דיוק כישלונם של המתנחלים "להתנחל בלבבות" כלשונם, אפשר את החלפת דפוס השליטה הישראלי מנוכחות צבאית ישירה, המאפיינת מקום שהוא "כאן", לדפוס יחסים כוחני אחר, פחות ישיר, המבוסס על שליטה מרחוק ומאפיין התייחסות למקום שהוא "שם".

המרכז למורשת כץ גוריון, אוניברסיטת כץ גוריון בנגב

ביבליוגרפיה

- אורטנר, נ., תשמ"ח. "פורים בעיר לוד", תחומין ט': 341–366.
 אליצור, י., תש"ם. "אימתי זמן הפורים בהתנחלות בית-אל ובמחנות הצבא שם", תחומין א': 109–119.
 —, 1980א. "ואלה שמות", נקודה 10: 12–13.
 —, 1980ב. "לא אפרת", נקודה 16: 10.
 —, 1983. "פורים: יום או יומיים", נקודה 55: 10–11; 34.
 —, 1984. "ואלה שמות: טיפול נכון בשמות המקומות הקדומים של ארץ-ישראל — משימה ציונית", לפני אפרים ובנימין ומנשה: קובץ מחקרים ותגליות בגיאוגרפיה היסטורית, ערך ז. ארליך, המדרשה בארץ בנימין, בית ספר שדה עפרה, המועצה האזורית מטה בנימין, עמ' 19–22.

- , תשמ"ח. "זמן פורים בעיר לוד", תחומין ט: 367–380.
- אפרת, א., 1993. ישראל — גיאוגרפיה בתזמנו, אחיאסף, תל-אביב.
- אריאל, י., 1988. אטלס ארץ-ישראל לגבולותיה על פי המקורות: יסודות וחקר, כנה, ירושלים.
- ארליך, א., 1988. "שלום עכשיו החיפוש עכשיו", פוליטיקה 22: 25.
- ארליך, ז., 1980. "בית-לבן ולא לבונה", נקודה 3: 16.
- , עורך, תשמ"ה. לפני אפרים ובנימין ומנשה: קובץ מחקרים ותגליות בגיאוגרפיה היסטורית, המדרשה בארץ בנימין, בית ספר שדה עפרה, המועצה האזורית מטה בנימין.
- , 1987. "קבר יוסף והמבנה שעליו", שומרון ובנימין 1: 153–162.
- אשל, י., 1992. "מעיינות השנאה", נקודה 158: 7; 9.
- בנבשתי, מ., 1988. הקלע והאלה: שטחים, יהודים וערבים, כתר, ירושלים.
- , 1992א. "עליבות האקדמיה", הארץ, 10.4.92.
- , 1992ב. מחול החרדות, כתר, ירושלים.
- , 1997. "המפה העברית", תיאוריה וביקורת 11: 7–29.
- בן-נח, י., תשמ"ח. "המובח בהר עיבל", לפני אפרים ובנימין ומנשה: קובץ מחקרים ותגליות בגיאוגרפיה היסטורית, ערך ז. ארליך, המדרשה בארץ בנימין, בית ספר שדה עפרה, המועצה האזורית מטה בנימין, עמ' 137–162.
- , 1987. "מקומי אשר בשילה", לפני אפרים ובנימין ומנשה: קובץ מחקרים ותגליות בגיאוגרפיה היסטורית, ערך ז. ארליך, המדרשה בארץ בנימין, בית ספר שדה עפרה, המועצה האזורית מטה בנימין, עמ' 103–106.
- בר-און, מ., 1985. שלום עכשיו: לדיוקנה של תנועה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- ברגל, י., 1993. מולדת וגיאוגרפיה במאה שנות חינוך ציוני, עם עובד, תל-אביב.
- גבע, ש., 1992. "פה בארץ חמדת אבות: הארכיאולוגיה המקראית הישראלית בראשית דרכה", זמנים 42: 102–92.
- גולדבלום, ע., 1990. "לא לאהוב, להתנתק", הארץ, 28.8.90.
- , 1993. "צוות מעקב התנחלויות — דוח מספר 5", שלום עכשיו 5: 14.
- גינזור, פ. וא. בראלי, עורכים, 1996. ציונות: פולמוס בן זמנו — מחקרים ואידיאולוגיות, עיונים בתקומת ישראל, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר.
- ויץ, י., עורך, 1997. בין חזון לזוויה: מאה שנות היסטוריוגרפיה ציונית, מרכז זלמן שזר, ירושלים.
- זלקין, מ., 1994. "עם הספר: מחקרי יהודה ושומרון", קתדרה 71: 150–154.
- מודלינגר, מ., 1987. ארץ שכס: מדריך למטייל, הוצאת מדרשת שומרון.
- נאמן, נ., 1995. "היסטוריוגרפיה, עיצוב הזיכרון הקיבוצי ויצירת תודעה היסטורית בעם ישראל בסוף ימי הבית הראשון", ציון 60: 449–472.
- סגל, ח., 1997. "נמרוד, תמשיך לספור", מעריב, 22.8.97.
- סמוחה, ס., 1987. "ארבעה מדלים ועוד אחד", פוליטיקה 15: 61–63.
- עזריהו, מ., 1998. "לעברת ארץ: יצירת המפה העברית בשנות החמישים", גשר 137: 63–68.
- פיגיה, מ., 1998. "ארכיאולוגיה, אנתרופולוגיה ועיריות הפיתוח: עיצובו של המקום הישראלי", ציון 63: 441–459.
- קמפניסקי, א., 1994. "השפעת הארכיאולוגיה על החברה והתרבות הישראלית", אריאל 100–101: 179–190.
- רבינוביץ, ד., 1998. אנתרופולוגיה והפולטימיה, הוצאת קו התפר, המרכז לחקר החברה הערבית, רעננה.
- רוקוקצקין, א., 1993. "גלות בתוך ריבונות: לביקורת 'שלילת הגלות' בתרבות הישראלית", תיאוריה וביקורת 4 (סתו): 23–55.
- רם, א., עורך, 1993. החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ברירות, תל-אביב.
- , 1996. "הימים ההם והזמן הזה: ההיסטוריוגרפיה הציונית והמצאת הנרטיב הלאומי היהודי, בן-ציון דינור חמנו", ציונות: פולמוס בן זמנו — מחקרים ואידיאולוגיות, עורכים פ. גינזור וא. בראלי, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר, עמ' 126–159.
- רשף, צ., 1996. שלום עכשיו: ממכתב הקצינים ועד השלום עכשיו, כתר, ירושלים.
- שביד, א., 1979. מולדת וארץ יעודה, עם עובד, תל-אביב.
- שביט, י., 1987. "אמת מארץ תצמח: קווים להתפתחות העניין הציבורי היהודי בארכיאולוגיה (עד שנות השלושים)", קתדרה 44: 27–54.
- שלום עכשיו, 1983. כל מה שלא רצית לדעת על אכלוס הגדה, הוצאת שלום עכשיו.
- שפיר, ג., 1993. "קרעק, עבודה ואוכלוסייה בקולוניזציה הציונית: היבטים כלכליים וייחודיים", החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים, ערך א. רם, ברירות, תל-אביב, עמ' 104–119.
- שריבט, י., תשמ"ה. "תולדות ההתיישבות החדשה בחברון", ספר חג, קריית ארבע, עמ' 145–178.

Anderson, B., 1992. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso. Second edition.

Anderson, K., and F. Galic, (eds.), 1992. *Inventing Places: Studies in Cultural Geography*. Melbourne: Longman.

Aran, G., 1993. "Return to the Scripture in Modern Israel," *Sciences Religieuses* 69: 101–131.

- Ben-Ari E., and Y. Bilu, (eds.), 1997. *Grasping Land: Space and Place in Contemporary Israeli Discourse and Experience*. New York: SUNY Press.
- Benvenisti, M., 1986. *1986 Report: Demographic, Economic, Legal, Social and Political Development in the West Bank*. Jerusalem: The West Bank Data Project.
- Ben-Yehuda, N., 1995. *The Masada Myth: Collective Memory and Mythmaking in Israel*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Black, J., 1997a. *Maps and Politics*. Chicago: The Chicago University of Chicago Press.
- , 1997b. *Maps and History: Constructing Images of the Past*. New Heaven: Yale University Press.
- Douglas, M., 1966. *Purity and Danger: An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Duncan, J., and D. Ley, (eds.), 1993. *Place/Culture/Representation*. London: Routledge.
- Foucault, M., 1980. *Power/Knowledge*. New York: Pantheon.
- Gramsci, A., 1971. *Selections from the Prison Notebook*. London: Lawrence and Wishart.
- Harley, J. B., 1988. "Maps, Knowledge and Power," in *The Iconography of Landscape*, eds. D. Cosgrave and S. Daniels. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hooson, D., (ed.), 1994. *Geography and National Identity*. Oxford: Blackwell.
- Jackson, J. B., 1980. *The Necessity for Ruins*, Amherst, Massachusetts: University of Massachusetts Press.
- Jackson P., and J. Penrose, (eds.), 1993. *Construction of Race, Place and Nation*. London: University College Press.
- Katz, S., 1985. "The Israeli Teacher-Guide," *Annals of Tourism Research* 121: 49–72.
- Kempinski, A., 1986. "Jushua's Altar — an Iron Age I watchtower," *Biblical Archaeological Review* 12(1): 42; 44–49.
- Keith, M., and S. Pile, (eds.), 1993. *Place and the Politics of Identity*. London and New York: Routledge.
- Kimmerling, B., 1989. "Boundaries and Frontiers of the Israeli Control System," in *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, ed. B. Kimmerling. Albany: SUNY Press, pp. 265–284.
- Lustick, I., 1993. *Unsettled States, Disputed Lands*. Ithaca: Cornell University Press.
- Mendelsohn, E., 1993. "Religious Fundamentalism and the Sciences," in *Fundamentalisms and Society*, eds. M. E. Marty and R. S. Appleby. Chicago: The University of Chicago Press, pp. 23–41.
- Monmenier, M., 1993. *How to Lie with Maps*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ram, U., 1995. *The Changing Agenda of Israeli Sociology: Theory, Ideology, Identity*. New York: SUNY Press.
- Shavit, Y., 1997. "Archaeology, Political Culture and Culture in Israel," in *The Archaeology of Israel, Supplement of the Journal for the Study of the Old Testament*, eds. N. E. Silberman and D. Small. Sheffield England: Sheffield Academic press, pp. 48–62.
- Silberman, N. A., 1989. *Between Past and Present: Archaeology, Ideology and Nationalism in the Modern Middle East*. New York: Anchor Books.
- , 1994. *A Prophet Amongst You: The Life of Yigael Yadin, Soldier, Scholar and Mythmaker of Modern Israel*. Reading Mass.: Addison-Wesley.
- Sprinzak, E., 1991. *The Ascendence of Israeli Radical Right*. New York: Oxford University Press.
- Wood, D., 1993. *The Power of Maps*. London: Routledge.
- Zertal, A., 1986. "How Can Kempinski Be So Wrong!," *Biblical Archaeological Review* 12(1): 43; 49–53.